

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5034-5056>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu.
Applied

04/03/2024

Kabul edildi.
Accepted

10/06/2024

Çeviri Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/>

Translated Paper

Müslümanlar arasında Hıristiyanlar: Kuzey Sudan'daki İngiliz Kilise Misyoner Topluluğu

Christians among Muslims: The Church Missionary Society in the Northern Sudan

Orjinal Makale Künyesi

Heather J. Sharkey, "Christians among Muslims: The Church Missionary Society in the Northern Sudan", *The Journal of African History*, Vol. 43, No. 1 (2002), pp. 51-75, <https://www.jstor.org/stable/4100426>

Özet

Church Missionary Society misyonerleri 1899'da Müslümanları Protestanlığa dönüştürmek amacıyla kuzey Sudan'a geldi. Anglo-Mısır hükümeti tarafından kısıtlanan ve müjdecilik (Protestan mezhebini tebliğ etme) faaliyetlerine karşı yerel muhalefet nedeniyle altmış yıllık çalışmaları sırasında sadece bir Müslüman din değiştirdi. Misyonerler yine de şehir merkezlerinde ve Nübya Dağları'nda tıbbi ve eğitim hizmetleri sağladılar ve kız okullarına öncülük ettiler. Ancak Sudanlı mezunlarının çok azı işlevsel Arapça okuryazarlığına ulaşabildi, çünkü misyonerler pratik uygulamalardan yoksun, Latin harfleriyle yazılmış bir konuşma Arapçası biçimi olan "romanize Arapça" öğretiyorlardı. Dolayısıyla, Kuzey Sudan'daki CMS'nin tarihi, sömürge bağlamında eğitim, güç ve dini kimlik konularına dair iç görüşler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Misyonlar, Sudan, İslam, eğitim, toplumsal cinsiyet.

Giriş

İngiliz Kilise Misyoner Topluluğu (Church Missionary Society, kısaca CMS) temsilcileri, 1899 yılında, İngilizlerin Mısır'ı fethinden bir yıl sonra Hartum'a geldiler. İngiliz sömürge hükümetinin Sudanlı Müslümanlar arasında din değiştirmeyi yasaklamasına rağmen, İngiliz CMS misyonerleri, inançlarını dolaylı olarak yaymaya çalıştıkları okullar ve klinikler açarak bu kısıtlamalardan mümkün olduğu kadar kaçınmaya çalıştılar. Sonuçta, CMS misyonerleri neredeyse hiç bir Müslümanın dinini

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) Lisans ile lisanslanmıştır.

ORAFAM Journal - Muş Alparslan Üniversitesi Ortadoğu ve Afrika Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlar. / ORAFAM Journal - Muş Alparslan University Middle East and African Research Center Journal ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy.

değiştirmeyi başaramadı, ancak bölgedeki kız çocuklarına sunulan ilkeğitim fırsatlarından bazılarını örgüt çıkarları için kullandılar. İslam'dan dönmeyi caydıran toplumsal yaptırımlar göz önüne alındığında, Kuzey Sudanlıların din değiştirmemesi şaşırtıcı değildi. Afganistan sınırı, Nijerya'nın kuzeyi ve İran gibi diğer Müslüman bölgelerde çalışan CMS misyonerleri de bu toplumların Hıristiyan dinini yaymaya karşı anlayışsız olduğunu gördüler¹. Müslümanların Hıristiyanlığa geçiş hikâyesi, bir Anglikan kilise yetkilisinin ifadesiyle, "birkaç kişinin destanı" idi². Bununla birlikte, din değiştirmenin nadir olduğu bazı bölgelerde, örneğin Güney Asya'da, Hıristiyan misyonları akademik mükemmellik ve mezunlarının başarılarıyla ün kazanan okullar aracılığıyla görünürlük, prestij ve sosyal kabul kazandı³. Ancak Sudan'ın kuzeyindeki CMS okulları için durum böyle değildi ve bu okullar çok az sayıda işlevsel okuyazar Sudanlı öğrenci veya profesyonel yüksek başarılı öğrenci yetiştirdi.

Sudan'da Arapça okuryazarlık geleneğinin varlığı ve misyon okullarında Arapça öğretimi uygulaması göz önüne alındığında, bu zayıf kayıt şaşırtıcı görünebilir. Aslında, CMS öğrencilerinin düşük akademik başarısı iki faktörün ürünüydü. İlk olarak ve büyük ölçüde tesadüf eseri, CMS kendini eğitilmiş bir elit tabakaya değil, sosyal açıdan marjinal öğrencilere hitap ederken buldu. Bunlar arasında, eğitimlerinde okuma ve yazmadan çok ev içi eğitime ağırlık verilen, genellikle yoksul ve mütevazı bir geçmişe sahip, Arapça konuşan şehirli kızlar da vardı. Bunlar, eğitimleri okuma ve yazmadan çok ev içi eğitimi vurgulayan, genellikle yoksul ve mütevazı geçmişe sahip Arapça konuşan şehirli kızları ve daha sonra yetkililerin *Arapofon* bir kuzey içerisinde yönetmeye karar verdiği kırsal bir çevrede yaşayan "sınır bölgesi paganları"⁴ olan, Arapça konuşmayan Nübyalı erkek çocuklarını içeriyordu. İkinci olarak, CMS misyonerleri okullarında İngilizce yerine Arapça kullansalar da, kendi icatları olan ve pratikte hiçbir yerel uygulaması olmayan Latin harfleriyle okuma ve yazma sistemi olan kendine özgü "romanize" bir konuşma Arapçası öğretmekte ısrar ettiler. Dolayısıyla CMS okullarından mezun olanlar yalnızca cinsiyetleri, etnik kökenleri ya da sosyal statülerine dayalı toplumsal beklentilerle değil aynı zamanda işlevsiz bir okuryazarlığa sahip olmalarıyla da sınırlandırılmışlardı.

- 1 Guli Francis-Dehqani, "CMS women missionaries in Persia: perceptions of Muslim women and Islam, 1884-1934", in Kevin Ward and Brian Stanley (eds.), *The Church Mission Society and World Christianity, 1799-1999* (Richmond, UK, 2000), 91-119; Paul Inyang, "Some mission schools in eastern Nigeria prior to independence", in Brian Holmes (ed.), *Educational Policy and the Mission Schools : Case Studies from the British Empire* (London, 1967), 279-327, fakat özellikle 322-3; . T. Manley, "Africa's choice: Islam or Christ", *The Church Missionary Review*, 63 (1913), 594-602; K. [sic], "On missions in Mohammedan lands", *The Church Missionary Intelligencer and Record*, 10 (1885), 761-73; W. St. Clair Tisdall, "Islam and Christian missions", *The Church Missionary Review*, April 1907, 206-10; Hollanda Reform Kilisesi ile paralellikler için bkz. Muhammad Haron, "Three centuries of NGK mission among Cape Muslims, 1652-1952", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 19 (1999), 115-23.
- 2 Kenneth Cragg, *The Call of the Minaret* (ed.) (2nd ed. Maryknoll, NY, 1985), 313-5.
- 3 Kevin Ward, "Taking stock: The Church Missionary Society and its historians", in Ward and Stanley, *The Church Mission Society*, 32-3. Güney Asya'daki misyonların tartışmalı tarihi ve Hıristiyan olmayanların okullarına yönelik çağdaş tutumları hakkında kısa ama etkileyici bir yorum için bkz. "Obituary: Alan de Lastic (Archbishop of Delhi)", in *The Economist*, 8 July 2000, 89.
- 4 Bu deyim şuradan geliyor bkz. J. Spencer Trimingham, *The Christian Approach to Islam in the Sudan* (London, 1948), 37-411.

Bu makale, İngiliz işgali altındaki Mısır döneminde (1898-1956) Kuzey Sudan'daki CMS'nin tarihini, misyonun din değiştirenlerin eksikliği ışığında ve buna rağmen sosyal etkisini anlama çabasıyla ele almaktadır. Makale, CMS misyonunun, Müslümanlar arasında Protestanlığı yayma güdülerini ve hedeflerini, din değiştirmeye yönelik yerel tepkileri ve misyonun çabalarını engelleyen sosyal, siyasi ve ekonomik kısıtlamaları incelemektedir. Makale aynı zamanda bu süreçte, CMS'nin Protestan misyon okullarında eğitim gören kız çocuklarının eğitiminin gelişimi, dini ve sosyal kimlikler ile okuma ve yazma becerilerine erişimi ve bunların sağlanmasını etkileyen yerel okuryazarlık politikaları üzerindeki etkisinin izini de sürmektedir.

Müslümanlar arasında bir Hıristiyan Misyonu

1799 yılında kurulan İngiliz Kilise Misyoner Örgütü (Church Missionary Society CMS), Avrupa imparatorluklarının genişlediği on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Afrika ve Asya'ya taşınan pek çok Protestan misyonundan biriydi. Hıristiyan inançlarına tanıklık etmeleri ve toplulukları din değiştirmeye yönlendirmeleri gerektiğine inanan bu misyonlar, yerel dinlerin mensupları, Müslümanlar, Yahudiler, Hindular ve Budistler ile Kıptiler ve Ermeniler gibi Doğu Hıristiyan kiliselerinin üyeleri arasında müjdeleme başka bir deyimle Protestanlığı yaymak üzere yola çıktılar. Her bir ortamda argümanlarını daha etkili bir şekilde çerçevelemek için misyoner akademisyenler, yerel diller ve dinler üzerinde çalışarak hedef kitleler⁵ için Hıristiyan kutsal kitaplarının ve risalelerinin yerel çevirilerinin yanı sıra meslektaşları için rehber kitaplar ürettiler. Hindulara Misyonlar (Missions to Hindus), Hindistan için Mesih (Christ for India), İslam'ın Sitemi (The Reproach of Islam) ve daha sonra Minarenin Çağrısı (The Call of the Minaret) gibi başlıklar taşıyan ikinci türdeki eserler, kültürel anlayışı geliştirmeyi, müjdecî yöntemleri geliştirmeyi ve mesajlarına karşı görünürdeki kayıtsızlık karşısında misyonerlerin kararlılığını güçlendirmeyi amaçlıyordu⁶. Eğer ki etki, din değiştirenlerin sayısı ile ölçülebiliyorsa, o zaman CMS ve diğer misyonlar en büyük etkiyi yerel dinleri uygulayan ve okuma yazma bilmeyen halklar üzerinde göstermiştir. Başta CMS olmak üzere diğer Protestan misyonlar, bu kişiler için küresel bir dine erişim, sosyal hareketlilik için yeni yollar ve ya bir Avrupa dili ya da kodlanmış bir yerel dil aracılığıyla yazılı bir geleneğin gücünü sunuyorlardı⁷. Buna karşın, misyonerler zaten kutsal kitap geleneklerine

-
- 5 Pek çok tarihçi misyonerlerin yerel dillerin yazı dili olarak kodlanmasındaki rolünü tartışmıştır. Bu kodlama ve çeviri çabasının örnekleri çoktur, örneğin Bengt Sundkler and Christopher Steed, *A History of the Church in Africa* (Cambridge, 2000). Misyonerlik dil çalışmalarının uzun vadedeki geniş etkisi üzerine yakın zamanda yapılan bir çalışma için bkz. V. Ravindiran, "Discourses of impowerment: missionary orientalism in the development of Dravidian nationalism", in Timothy Brook and Andre Schmid (eds.), *Nation Work: Asian Elites and National Identities* (Ann Arbor, 2000), 51-82.
- 6 Louis George Mylne, *Missions to Hindus: A Contribution to the Study of Missionary Methods* (New York, 1908); Bernard Lucas, *Christ for India* (London, 1910); W. H. T. Gairdner, *The Reproach of Islam* (London, 1911); Cragg, *The Call of the Minaret*.
- 7 Robin Horton, "On the rationality of conversion, Parts I and II", *Africa*, 45 (1975), 219-35, 373-99; Jack Goody, *The Power of the Written Tradition* (Washington, D.C., 2000), özellikle 153; Thomas O. Beidelman, "Contradictions between the sacred and the secular life: The Church Missionary Society in Ukaguru, Tanzania, East Africa, 1876-1914", *Comparative Studies in Society and History*, 23 (1981),

ve okur-yazar bir din adamı ya da akademisyen sınıfına sahip olan gruplar arasında çok az ilerleme kaydetmiştir. İkinci grubun üyeleri, potansiyel din değiştirenleri sosyal dışlanmayla tehdit edebilir; ayrıca alternatif, Hıristiyan olmayan okullar kurabilirlerdi. Mağrib'deki Yahudi liderler, Nijerya'nın güneybatısındaki, Kenya ve Mısır kıyılarındaki Müslüman liderler ve Seylan'daki Budist ve Hindu liderlerin hepsi İngiliz evanjelizminin etkisini en aza indirmek için bu stratejilerden bazılarını başvurdular⁸. Mısır'ın Katolik Kıptileri arasındaki kilise liderleri de, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, CMS misyonerleriyle ilişkisi tespit edilenleri aforoz etmeye yemin ettiler⁹. Bununla birlikte, okuryazarlığı yüksek bir din adamının bulunmadığı ve Hıristiyan misyonerlerin eğitim tekellerine sahip olduğu yerlerde, evanjelizme direnen topluluklar, okullardan tamamen dışlanma riskiyle karşı karşıya kalıyordu. Örneğin, sömürge dönemi boyunca eğitim açısından dezavantajlı kalan Malavi'deki Müslüman azınlık için durum böyleydi¹⁰.

Müslümanlar, Hıristiyan müjdeciliğine direnme konusunda yalnız değillerdi ve yine de İslami doktrinler din değiştirmenin önünde özel engeller oluşturuyordu. İslam, İsa'yı peygamber olarak tanımış, ancak ilah olarak kabul etmemiş ve Kur'an vahyinin Hıristiyan mesajını sadece kapsamakla kalmayıp onun yerine geçtiğini savunmuştur. Dahası, Müslüman yetkililer din değiştirenleri yani Hristiyanlık'tan İslam'a girenleri genellikle memnuniyetle karşılarken, din değiştirmeyi yani İslam'dan çıkışı irtidat olarak kınamışlardır ki bu teorik olarak ölümle cezalandırılabilir bir suçtur ancak uygulamada genellikle toplum tarafından ve toplum içinde kınama, korkutma veya saldırı yoluyla cezalandırılmaktadır¹¹. Örneğin, 1856'da Hindistan'da din değiştirdikten birkaç gün sonra 'misyon evinin bahçesinin dibinde kanlar içinde bulunan' Hacı Yahya Bakır gibi Müslümanların hikayeleri dolaşıyordu¹². Kısacası, din değiştiren Müslümanlar savunmasızdı ve Fransız meslektaşlarının aksine, Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelerdeki İngiliz makamlarının onların güvenliğini garanti etmemesi de bu duruma yardımcı olmadı¹³. Bu engeller karşısında, bir Müslüman için din değiştirmek muazzam bir cesaret gerektiriyordu¹⁴.

On dokuzuncu yüzyıl sona ererken, CMS misyonerleri yine de Müslüman bölgelerde çalışma konusunda giderek daha kararlı ve agresif hale geliyorlardı. Britanya İmparatorluğu'nun yayılmasından cesaret alan ve bundan gurur duyan bu kişiler,

85-6; Robert W. Strayer, *The Making of Mission Communities in East Africa: Anglicans and Africans in Colonial Kenya, 1875-1935* (London, 1978), 94-5.

8 Sundkler and Steed, *A History of the Church in Africa*, 651, 653; Robert Attal, "Les missions protestantes anglicanes en Afrique du Nord et leurs publications en judeo-arabe a l'intention des juifs", *Revue des etudes juives*, 132 (1973), 95-II8, özellikle I00-2; Ranjit Ruberu, "Missionary education in Ceylon", in *Holmes, Educational Policy and the Mission Schools*, 77-118; Jack Sislian, "Missionary work in Egypt during the nineteenth century", in *Holmes, Educational Policy and the Mission Schools*, 175-240.

9 Sislian, "Missionary work in Egypt", 188.

10 David S. Bone, "Islam in Malawi", *Journal of Religion in Africa*, 13 (1982), 126-38, özellikle 135-6.

11 Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Fas'taki Yahudi cemaatleri de din değiştirenlere karşı aynı yaptırımları sıklıkla uygulamıştır. Bkz. W. T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809 to 1908* (London, 1908), 173, 176-7, 195, 470, 489.

12 Stephen Neill, *A History of Christianity in India, 1707-1858* (Cambridge, 1985), 340.

13 Sislian, "Missionary work in Egypt", 224.

14 Francis-Dehqani, "CMS women missionaries in Persia", i 15-8; Cragg, *The Call of the Minaret*, 316-9.

Müslümanlar arasında çalışmanın daha önce hiç olmadığı kadar mümkün olduğuna inanıyorlardı. Britanyalılar olarak, Avrupalı sömürge yöneticilerinin coşkulu desteğiyle olmasa bile en azından Britanya'nın korumasıyla hareket edebileceklerini biliyorlardı¹⁵. Dahası, Britanya'daki iyimserler, Avrupa'nın Cezayir, Senegambiya ve Kuzey Nijerya gibi İslami bölgeleri fethetmesinin, Hıristiyanlığın İslam'ı da yenebileceğine işaret ettiğine inanıyordu¹⁶. Aynı zamanda Afrika'daki CMS misyonerleri, özellikle Doğu Afrika'nın iç kesimlerinde ve Batı Afrika'nın kıyı şeridinde İslam'ın hızla yayılmasından endişe duymaya başlamışlardı.¹⁷ Bazıları İslam'ı kontrol altına alma çabasının bir parçası olarak Müslümanlar arasında evanjelizmi savundu.

1880'lerde CMS misyonerleri, Hıristiyanlığın İslam'la rekabetini Afrikalı ruhlar için bir yarışma olarak tartışmaya başladılar. Örneğin 1885'te The Church Missionary Intelligencer and Record'da yayınlanan bir makalede "Muhammedanizm'in şüpheli bir müttefik değil, açık bir düşman olduğu" ileri sürülüyor ve buna karşı çalışmanın zorunlu olduğu ancak yıllar sürecek bir çaba gerektireceği uyarısında bulunuluyordu. Bu çatışma söylemi devam etti ve zaman zaman yeniden ortaya çıktı. Örneğin, 25 yıldan fazla bir süre sonra, 1913'te, başka bir CMS gazetecisi "Afrika'nın Seçimi: İslam ya da Mesih" olacağını iddia etti¹⁸.

Çatışma ve savaşa hazır olma ruh hali, 1899'da sömürgeci fethin hemen ardından Sudan'a gelen CMS misyonerlerine de sirayet etti. Karargâhları için Hartum'un karşısındaki Beyaz Nil'de bulunan Omdurman'ı seçtiler; şehir Hıristiyan bir grubun faaliyet göstermesi için pek uygun bir yer değildi ama cazibesi de tam olarak buydu. Omdurman, 1885'ten 1898'deki İngilizlerin-Mısır fethine kadar, kuzey Sudan'ı katı İslami ilkeler altında yöneten Mehdist devletin başkentiydi. Mehdiciler, hareketlerinin ilk günlerinden itibaren yabancılara karşı olduklarının sinyallerini vermişlerdi. Sadece 1881'de Türk-Mısırlılara (Mısır'da 1820'den sonra bölgeyi fethedip yöneten Muhammed Ali hanedanının temsilcileri) karşı cihat ilan etmekle kalmamışlar, aynı zamanda aralarında Avrupalı rahip ve rahibelerin de bulunduğu çok sayıda Hristiyan'ı yakalayıp hapsedmişlerdi¹⁹. Mehdiciler, Hıristiyan din değiştirenlerin Müslüman bir toplumda yeri olmadığı konusunda kararlıydılar. CMS misyonerleri Omdurman'da görev yaparak bunun aksini iddia etmişlerdi.

15 T. O. Beidelman, *Colonial Evangelism: A Socio-Historical Study of an East African Mission at the Grassroots* (Bloomington, 1982), özellikle 83-98. Beidelman bu çalışmasında, Tanzanya'daki CMS misyonerlerini ele alırken, onların sömürgecilik girişimiyle ilişkilerini ve İslam'a yönelik tutumlarını tartışıyor.

16 Sundkler and Steed, *A History of the Church in Africa*, 646-7.

17 James D. Holway, "CMS contact with Islam in East Africa before 1914", *Journal of Religion in Africa*, 4 (1972), 200-12

18 Thomas Prasch, "Which God for Africa? The Islamic-Christian missionary debate in late-Victorian England", *Victorian Studies*, 33 (1989), 51-73.

19 Bu rahiplerden biri daha sonra bir anı kitabı yazdı: Father Joseph Ohrwalder, *Ten Years Captivity in the Mahdi's Camp, 1882-1892*, trans. F. R. Wingate (London, 1893). Yakalanan rahibelerle ilgili olarak (aralarında Nübya doğumlu, İtalyan eğitilmiş ve çocukluğunda kölelikten kurtulmuş bir kadın olan Rahibe Fortunata Quasce de vardır), bkz. MariaTeresa Ratti, "Comboni Sisters: missionary women in the evangelization of the Sudan", in Francesco Pierli, Maria Teresa Ratti and Andrew C. Wheeler (eds.), *Gateway to the Heart of Africa: Missionary Pioneers in Sudan* (Nairobi, 1998), 72-85.

CMS yetkilileri, Charles Gordon'un 1885'teki ölümünden bu yana Sudanlı Müslümanlara yönelik bir misyon tasarlıyordu. 1884 yılında Türk-Mısır başkenti Hartum'dan kuvvetlerini geri çekmek üzere gönderilen General Gordon, emirlere itaat etmedi ve ilerleyen Mehdi birliklere karşı şehri tutmaya çalıştı. 1885'te Hartum'un düşüşü sırasında öldüğünde Gordon, popüler basının etkisindeki İngiliz halkı için bir kahraman ve Hıristiyan şehidi haline geldi. Onun hatırası, yıllar sonra orduları Sudan'ı işgal ettiğinde İngiltere'nin içeride güçlü bir destek bulmasını sağladı ve Mısır'ın iyiliği için yeniden fetih iddiasında bulunurken toprakların ele geçirilmesini haklı çıkardı. Gordon'un ölümü CMS'yi de harekete geçirdi ve İngiliz alt ve orta sınıfları arasındaki desteğinden yararlanarak, İngiliz onurunu yeniden tesis edecek ve "Nil'in yukarı havzasında yaşayan tüm ırklara İsa Mesih'in İncil'ini doğrudan duyurarak Gordon'un anısını yaşatacak" gelecekteki bir Sudan misyonu için para toplamaya başladı²⁰. Geçici bir önlem olarak CMS, İngiltere'nin 1882'de işgal ettiği komşu Mısır'daki çabalarını yeniledi²¹. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında CMS öncelikle Kıptilerin reformuna odaklanmış ve onların da Müslümanları din değiştirmesini ummuşken, 1980'lerde artık doğrudan Kıptiler ve Müslümanlar arasında din değiştirme arayışına girmiştir. Bu önlem, cemiyetin Hıristiyanlığı imparatorluğun hizmetine sokma ve Müslümanlara daha geniş bir mesaj hazırlama kararlılığına işaret ediyordu²².

1898'de, İngiliz-Mısır kuvvetleri Sudan'ın "yeniden fethini" tamamlamaya hazırlanırken, CMS, *Gordon Anma Misyonu* için fırsatın yakın olduğunu hissetti ve yeni misyonerler için ilana çıktı. İlk iki temsilcisi 1899'un sonlarında Omdurman'a indiğinde, Anglo-Mısır Sudan'ı Afrika'daki en büyük sömürge bölgesi ve muazzam çeşitliliğe sahip bir bölge olarak şekilleniyordu.

Kuzey Sudan'da CMS ve Misyoner Politikası

İngiliz sömürgesi Afrika'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Sudan'da da misyonerler, İngiliz imparatorluğunun ortaklarıydı. Başlangıçta, sömürgeciliğin varoluş nedeni olan "medenileştirme misyonuna" Hıristiyan, etik bir içerik sunarak fethin rasyonalize edilmesine yardımcı oldular. Özel kaynaklardan yararlanarak okullar, klinikler ve hastaneler kurmaya devam ettiler ve böylece sosyal hizmet sisteminin gelişmesine yardımcı oldular. Karşılığında, sömürgeci devletin koruması ve desteğinin yanı sıra potansiyel din değiştirenlere erişim elde ettiler. Ancak din değiştirenlere erişimin sınırları vardı. Sudan'da İngiliz yetkililer, Hıristiyan misyonerlerin, çabalarının geniş alanlarda siyasi istikrarı teşvik edebileceği ve kırsal halkları merkezi devlet kontrolüne alıştırabileceği yerel dinlerin uygulayıcıları arasında çalışmasından memnundu. Ancak güçlü devlet geleneklerinin ve askeri örgütlenmenin eşgüdümlü sömürge karşıtı direnişi mümkün kıldığı Müslüman bölgelerde durum farklıydı. İngiliz yetkililer, Hıristiyan misyonerlerin inançlarını Sudanlı

20 Church Missionary Society Archives, Birmingham University (henceforth cited CMS), G3/E/PI/1900: General Committee Resolution, 13 Dec. 1899.

21 Gordon Hewitt, *The Problems of Success: A History of the Church Missionary Society, 1910-1942*. (London, 1971), I: 300-18.

22 CMS G3/E/L2/1899: Letter from F. Baylis to D. M. Thornton on the policy of missions to Muslims and Coptic Christians, 19 May 1899; Hewitt, *The Problems of Success*, 303, 306; Kenneth Cragg, "Being made disciples - The Middle East", in Ward and Stanley (eds.), *The Church Mission Society*, 120-43.

Müslümanlara empoze etmelerinin kırgınlıklara ve isyanlara yol açabileceğinden, hatta 1880’lerde Mehdiçi hareket şeklinde bölgeyi sarsan bin yıllık emperyalizm karşıtı cihadı yeniden canlandırabileceğinden korkuyordu²³.

Fetih sonrasında Sudanlı Müslüman halkı rencide etmek istemeyen Mısır Yüksek Komiseri Lord Cromer ve Sirdar Kitchener, Hıristiyan misyonerlerin Müslümanlar arasında çalışmasına ve hatta onlarla inançları hakkında konuşmasına izin vermedi. Aynı zamanda, yerel Müslüman dini liderlere İslami uygulamaları ve kurumları koruma ve bunlara saygı gösterme niyetleri konusunda güvence verdiler. Yıllar boyunca İngiliz hükümeti, devlet okullarında Arapça ve İslam’ı öğreterek, Şer’i aile mahkemeleri için kadıları eğitip işe alarak ve Mekke’ye hac ziyaretini kolaylaştırarak bu politikayı sürdürdü²⁴.

Bu arada, ilişkileri gergin olan misyonerleri yatıştırmak için Cromer ve Kitchener iki taviz verdiler²⁵. Birincisi, misyonlar İslam’ın yayılmadığı güney bölgelerinde, onuncu paralelin altında çalışabilirdi²⁶. Özellikle de Fransa ve İngiltere’nin Afrika toprakları için giriştikleri mücadelede yakın zamanda çarpıştıkları Fashoda’ya işaret ettiler. (CMS sonunda bu teklifi kabul ederek 1905’in sonlarında Malek’te ilk güney misyonunu kurdu). İkinci olarak, Hıristiyan misyonerler, birçoğu yeni rejim için çalışmaya ya da iş kurmaya gelen Kıptiler, Suriyeliler ve Rumlar gibi Hıristiyan göçmenler için okullar ya da klinikler açarak kuzeyde kalabilirlerdi.

Sudan’daki İngiliz yetkililerin çoğu Hıristiyan gayretine karşı temkinli ve genel olarak Hıristiyanlaştırma konusunda kararsızdı²⁷. Bununla birlikte rejim, misyonerleri İngiliz varlığını vekâleten pekiştirebilecekleri uzak güney bölgelerine yönlendirerek kendi lehine kullandı. Misyoner örgütler arasındaki rekabeti azaltmak ve eşit bir şekilde dağılmalarını sağlamak için İngiliz rejimi her birine bir faaliyet alanı tahsis etti. Aynı zamanda, güneyde eğitimin geliştirilmesinin hükümete maliyetini en aza indirmek için rejim, misyonları okul

-
- 23 Mehdiçi hareket daha büyük bir Afrika trendinin parçasıydı. Batıda Senegambiya ve Gine’den doğuda Somali’ye ve Kuzey Afrika’da (özellikle Cezayir ve Libya’da) cihat, sömürge karşıtı protestolar için bir araç görevi gördü. Avrupa emperyalizmi bağlamında Afrika cihat hareketlerine ilişkin literatürün bir örneği için bkz. B. G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth-Century Africa* (Cambridge, 1976); Rudolph Peters, *Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History* (The Hague, 1979); ve David Robinson, *The Holy War of Umar Tal : the Western Sudan in the Mid Nineteenth Century* (Oxford, 1985). Modern İslam tarihi bağlamında bu cihatların bir incelemesi için bkz. John Obert Voll, *Islam : Continuity and Change in the Modern World* (Boulder, 1982).
- 24 Gabriel Warburg, *The Sudan under Wingate: Administration in the Anglo-Egyptian Sudan, 1899-1916* (London, 1971), 95-123.
- 25 Bkz. Richard Hill, “Government and Christian missions in the Anglo-Egyptian Sudan, 1899-1914”, *Middle Eastern Studies*, I (1964), 113.
- 26 Robert O. Collins, *The Waters of the Nile* (Princeton, 1966), 66-102; Robert O. Collins, “Africa begins at Malakal”, konulu konferansta sunulan bildiri, “Religion and Politics in the Sudan”, Centre des Recherches Africaines, Paris, 22-24 June 1988.
- 27 Hill, “Government and Christian missions”, 113-5; M. W. Daly, *Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898-1934* (Cambridge, 1986), 249-59. Bir yetkilinin, misyon okullarına yapılan devlet yardımlarını “sübvânse edilmiş ruh hırsızlığı” olarak eleştirdiği bildirildi. Bu kişi, 1900-1914 yılları arasında Sudan Eğitim Müdürü olarak görev yapan ve yıllar sonra Koloni Ofisi Danışma Komitesi üyesi olan Sir James Currie’dir. Clive Whitehead, “Education policy in British tropical Africa: the 1925 White Paper in retrospect”, *History of Education*, 10 (1981), 197.

açmaya teşvik etti ve bu okullarla din değiştirme konusunda açık çek verdi²⁸. Misyonerler böylece kuzeyi ve güneyi somutlaştırmaya ve kuzey ve güney halklarını bölmeye yardımcı olan sömürge politikalarına uymuş ve bunlardan yararlanmışlardır.

Uzun vadeli sonuçlar kayda değerdi. Anglo-Mısır döneminin sonlarına doğru, Güney'in 'pagan kabileleri' arasındaki eğitim çalışmaları bazı din değiştirmelere yol açmış ve daha sonra güneyli sözcülerin ve iç savaş liderlerinin saflarından geldiği küçük ama etkili bir Hıristiyan entelijansiyası üretmişti. Misyonerlerin, yirminci yüzyılda özellikle Sudan'ın güneyine olan derin ilgisi nedeniyle, tarihçiler genellikle misyonerlerin güneyin kalkınması, kuzey-güney çatışması ve Sudan iç savaşı (1955-72, 1983-günümüze) üzerindeki etkisini halen tartışır²⁹.

Buna karşılık Müslüman kuzeyde, İngiliz-Mısır hükümeti Hıristiyan misyonerlerin çok az din değiştirebilmeleri için din değiştirmeyi önce yasakladı, sonra da sıkı bir şekilde kısıtladı. Dahası, hükümet kuzeydeki sosyal hizmetleri giderek daha fazla geliştirdiğinden, kuzeydeki Hıristiyan misyonları hiçbir zaman modern okulların ve hastanelerin tek ya da en önemli sağlayıcıları haline gelmedi ve misyon okul mezunları siyasi önem kazanmaya devam etmedi³⁰. Bunun yerine, hepsi de Müslüman toprak sahiplerinin, tüccarların ya da elit bir kesimi temsil eden alimlerin çocukları olan bölgenin gelecekteki milliyetçileri ve güç sahipleri, finansmanın daha iyi, derslerin daha titiz ve devlet işlerine erişimin garantili olduğu misyoner okullarına değil, devlet okullarına gittiler³¹. Buna karşın kuzeydeki misyon okulları gurbetçi Müslümanlara, Hıristiyanlara ve Yahudilere ve daha da önemlisi Arapça konuşan mütevazı Sudanlı Müslümanlara hizmet veriyordu. Bu mütevazı Sudanlı Müslümanların çoğu, bir tahmine göre on dokuzuncu yüzyılın sonlarında kuzey Sudan nüfusunun üçte birini temsil eden kölelerin torunlarıydı³². Yirminci yüzyılın başlarında, bu kölelerin azat edilmiş ve asimile edilmiş torunları, toplumun alt veya orta kademelerine

-
- 28 Lilian Passmore Sanderson and Neville Sanderson, *Education, Religion and Politics in Southern Sudan, 1899-1914* (London, 1981); David Sconyers, "British policy and mission education in the southern Sudan, 1928-1946" (Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1978). Örneğin 1928'de Mongalla ve Bahr el Ghazal vilayetlerinin valileri, yerel memur ihtiyaçlarını karşılamak üzere CMS misyonerlerini Kajo-Kaji ve Rumbek'te okul açmaya davet etti. CMS G3/E/O/1928/60: Letters from J. G. Matthew, Secretary for Education and Health, to Archdeacon Shaw and W. Wilson Cash.
- 29 Güney tarihinin en düşündürücü anlatımlarından biri (misyoner mirasının bir değerlendirmesi de dahil olmak üzere) eski bir SPLA savaşçısı tarafından yapılmıştır: Deng D. Akol Ruay, *The Politics of Two Sudans: The South and North, 1821-1969* (Uppsala, 1994).
- 30 Mohamed Omer Beshir, *Educational Development in the Sudan, 1898-1956* (Oxford, 1969). Kuzey Sudan'da ayrıca Kur'an eğitime odaklanan geleneksel bir İslami okullar sistemi veya Halve mektepleri bulunmaktaydı; bu Halvelerin birçoğu Anglo-Mısır dönemi boyunca ilkökul sistemine dahil edildi. Sudan'daki İslami eğitim hakkında bkz. Yahya Muhammad Ibrahim, *Tarikh al-ta'lim al-dini fi al-Sudan* (Beirut, 1987).
- 31 Her şeyden önce, Müslüman seçkinlerin oğulları Hartum'daki Gordon Memorial Koleji'ne gittiler. Gordon Koleji ve erken dönem Kuzey Sudan milliyetçilerinin oluşumundaki rolü hakkında bkz. Heather J. Sharkey, "Colonialism, character-building and the culture of nationalism in the Sudan, 1898-1956", *International Journal of the History of Sport*, 15 (1998) 1-26.
- 32 L. Spaulding, "Slavery, land tenure, and social class in the northern Turkish Sudan", *International Journal of African Historical Studies* 15 (1980), 1-20. Ayrıca bkz. Yoshiko Kurita, "The role of the 'negroid but detribalized' people in Sudanese society, 1920s-1940s", in *Papers of the Second International Sudan Studies Conference* (Durham, 1991), III, 107-20

karışıkça kuzeyin Arap-İslam kültürünün önemli heterojenliğine katkıda bulunuyorlardı.

CMS Misyonunun Okul ve Kadın Çalışmaları

Çalışmalarına getirilen kısıtlamalara rağmen, CMS misyonerleri, kız çocuklarının örgün eğitim almalarında öncü bir rol oynamışlardır. CMS misyonerleri, kız çocuklarının eğitiminin Müslüman elitler arasında yaygın olarak kabul görmesinden ve hükümetin bu eğitimin geliştirilmesi için kaynak ayırmasından yıllar önce mütevazı Sudanlı Müslüman kadınları kaydetmiştir.

CMS misyonerlerinin kendilerini kız okullarını yönetirken bulmaları başlangıçta kasıtlı değil kazara olmuştur. Başından beri Sudanlı Müslümanlar arasında çalışmanın öncelikleri olması gerektiğine kararlı olan ve hükümetin Müslümanlar arasında Protestan tebliği yapma yasağını gevşeteceğine inanan misyonerlerin ilk adımı 1900 yılında Omdurman'da bir klinik açarak attı. Bu arada Avusturyalı Katolikler ve Amerikalı Presbiteryenler de Hartum'da okullar açtılar; birincisi Avrupalı Hıristiyan gurbetçilerin çocuklarına, ikincisi ise Sudanlı eski köle çocuklara hitap ediyordu³³. Akranlarının ve rakiplerinin kendilerini geride bıraktığını düşünen CMS, 1902 yılında Hartum'da bir okul açarak yarışa katılmaya karar verdi. Presbiteryenler erkek çocuklarının eğitimini zaten üstlenmiş olduklarından, CMS varsayılan olarak kız çocuklarının eğitime yönelmişti³⁴. Aslında, küresel CMS kuruluşu için de kız okulları için zamanlama doğruydü. On dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren giderek artan sayıda İngiliz kadını, misyonerlik kariyerine atılıyordu³⁵. Hindistan'daki deneyimlerden kadın misyonerlerin yerel kadınlarla, özellikle de cinsiyet ayrımının yaygın olduğu Müslüman topluluklarla en iyi şekilde iletişim kurabileceğini öğrenen CMS misyonerleri, tebliğci, sağlık görevlisi ve öğretmen olarak misyon işine alınan kadınları giderek daha fazla kabul etti³⁶. Pek çok kadının saygınlıklarının ve ailelerinin onları geçindirme kabiliyetlerinin bir göstergesi olarak gözlerden uzak bir yaşam sürdüğü Kuzey Sudan'da, kız okullarının kurulması ve sürdürülmesi bu noktada değerli ve pratik görünüyordu³⁷.

33 Sudan Archive, Durham University (henceforth cited SAD) G//S 1048: Lilian Sanderson Papers, folder 4: "Some historical details on the part played by the Catholic church in girls" education [1871-1959]", Khartoum, 1 Nov. 1959; Ried F. Shields, *Behind the Garden of Allah* (Philadelphia, 1937), 77-106.

34 CMS G3/E/PI / 1899/92: W. W. Barr [of the American Presbyterians, Philadelphia] to the CMS, 24 July 1899

35 Jocelyn Murray, "The role of women in the Church Missionary Society, 1799-1917", in Ward and Stanley (eds.), *The Church Mission Society*, 66-90; Fiona Bowie, "Introduction: reclaiming women's presence", in Fiona Bowie, Deborah Kirkwood and Shirley Ardener (eds.), *Women and Missions: Past and Present, Anthropological and Historical Perceptions* (Providence 1993), 1-19; Mary Taylor Huber and Nancy C. Lutkehaus, "Introduction: gendered missions at home and abroad", in A.g.e., (eds.) *Gendered Missions: Women and Men in Missionary Discourse and Practice* (Ann Arbor, 1999), 1-38.

36 Francis Dehqani, "CMS women missionaries in Persia"; S. Z. Ahmed, "The Church Missionary Society in Kashmir", in Holmes (ed.), *Educational Policy and the Mission Schools*, 151-74, özellikle 169.

37 1940'larda kızların eğitimini denetleyen İngiliz yetkili Ina Beasley, "Genel olarak özetlemek gerekirse... sadece çok yoksullar gelip gitmekte özgürdü..." diye yazıyordu. Şehirlerdeki gelenekler... kız ergenliğe yaklaşır yaklaşmaz diğer erkekler tarafından görülmemesi gerektiği ve bu nedenle erken evlenmesinin daha iyi olduğu yönündeydi. Evlendikten sonraki ilk üç ay evde, yılın geri kalanında ise avluda kalmalıdır. Bundan sonra, eğer çok sıkı örtünmüşse ve kadınlar mahfilinde kalıyorsa aile törenlerine katılabilir ya da

Daha sonra Sudan ve Mısır'da Anglikan piskoposu olan CMS misyoneri Lewellyn Gwynne'e göre, kuzeydeki ilk CMS okulu, Hıristiyan olarak doğmuş ancak Mehdici dönemde inançlarından vazgeçip İslam'ı benimsemeye zorlanmış on üç Habeşli eski köle kızın eğitim gördüğü kısa ömürlü, derme çatma bir okuldu. Belirsiz dini statüleri onları kabul edilebilir misyon hedefleri haline getirdi³⁸. “Öğretmen,” diye yazmıştı Gwynne o zamanlar, “beyaz olmayan bir kadın, bir zamanlar İskenderiye’de açık pazarda satılan bir köle, ama Tanrı’ya ve Amerikalı misyonerlere şükürler olsun ki şimdi çok ciddi bir Hıristiyan ve çok iyi bir öğretmen”³⁹. Görünüşe göre, başlangıçta misyonerlerin aşçısı⁴⁰ olarak işe alınan Habeşli bir kadın olan Sitt Nur Dusta’dan bahsediyordu, “daha sonra CMS Hartum kız okulunun kayıt defterinde okulun ilk “hizmetçisi” olarak bahsedildi ondan⁴¹. Kayıtların sessizliği, Habeşli kızlara yönelik programın, CMS’nin Mısırlı memurların kızları için yeni açılan bir Kıpti kız okulunun kontrolünü kabul ettiği 1903 yılına kadar çoktan sona erdiğini göstermektedir⁴². Sudan koşullarının “bayanlar, yani bekâr İngiliz kadınları için erken” olduğunu düşünen misyon yetkilileri⁴³, Suriye’den gelen Sitt Saada Haddad adlı kadını öğretmen olarak işe aldı. Hartum kayıt defterinde “Sitt Saada Haddad’ın öğretmenlik yaptığı ve yaklaşık 5 ila 15 yaş arası her yaştan kızın bulunduğu okulu tek başına ve neredeyse hiç araç gereç olmadan idare ettiği” kaydedilmiştir⁴⁴.

yine çok sıkı örtünmüşse ve gün batımından sonraya kadar dışarı çıkmıyorsa bir arkadaşıyla dedikodu yapmaya gidebilir”. Beasley, *Before the Wind*, 10-11.

- 38 İslam’ı kabul etmeye zorlanan bazı Yahudi ve Hıristiyanlar fetihten sonra eski inançlarına geri dönerken, diğerleri Müslüman olarak kaldı. Bu topluluk olarak bilinen Masalma hakkında bkz. Robert S. Kramer, “The death of Basiyouni: A meditation on race, religion, and identity in the Sudan”, Paper presented at the Fifteenth Annual Meeting of the Sudan Studies Association, Alexandria, Virginia, May 10-12, 1996; ve Kramer, “Holy city on the Nile: Omdurman, 1885-1898” (Ph.D. dissertation, Northwestern University, 1991).
- 39 H. C. Jackson, *Pastor on the Nile : Being Some Account of the Life and Letters of Llewellyn H. Gwynne. Foreword by Geoffrey Fisher, Archbishop of Canterbury* (London, 1960), 47-8.
- 40 CMS G3/E/O/1901/141 : Letter from Eva Hall to Mr. Stock, Omdurman, 10 Jan. 1901.
- 41 SAD G//S III8: Treagust Papers, Unity High School, Khartoum, Sudan: Log Book no. I, 1903-42 (CMS School, 1903-27). Bu kayıt defteri, Kuzey Sudan misyonundan CMS merkezi arşivleri dışında kalan nadir bir belgedir.
- 42 Kaynaklar genellikle Mısırlılara yönelik bu programdan “ilk” CMS okulu olarak bahsetmektedir. Bu dönemden günümüze iki fotoğraf kalmıştır: Biri, CMS okulunun içinde çekilmiş bir enstantane, Avrupalı kıyafetler giyen kızları göstermektedir; diğeri, muhtemelen dışarıda çekilmiş resmi bir grup fotoğrafı, dışarı çıktıklarında edep ve adabı korumak için yüzlerine peçe çekilmiş düz siyah pelerinler giymiş kızları göstermektedir. SAD 420/4/I 13: G. F. P. Blythe Papers, photograph of the first CMS Khartoum girls’ school, c. 1905; Unity High School [for Girls, Khartoum], Twenty-one Years of Progress, 1928-1949 (Khartoum [i949]), centerpiece photograph of the class of 1911.
- 43 CMS G3/S/OI/1906/29: Başdiyakoz Gwynne’den mektup, Hartum, 2 Haziran 1906. Barınma, önemli sorunlardan biriydi: evli ve kocası olan kadınlar uygun lojmanlar bulmayı umabilirdi, ancak aile bağlantıları olmayan bekar saygın kadınlar bunu yapamazdı.
- 44 44 SAD G//S 18: Treagust Papers, Unity High School, Khartoum, Sudan: Log Book no. I, 1903-1942, first entry. Sitt Saada 1903 yılında okulla ilgili İngilizce bir rapor sunmuştur; bu rapor İngiliz olmayan bir öğretmenin Kuzey Sudan misyonunun CMS arşivlerinde korunan tek raporu olabilir. Misyonun İngiliz olmayan ve kadın personelinin katkılarını görmezden gelen Gwynne’in biyografi yazarı, Sitt Saada’dan hiç bahsetmemekte ve bunun yerine Gwynne’i okulun ilk “başöğretmeni” olarak tanımlamaktadır. Piskoposun kendisi de daha sonra neşeyle “Sudan’daki ilk kız okulunun baş müdiresi olduğumu düşünmek hoşuma gidiyor” diye yazmıştır. Jackson, *Pastor on the Nile*, 199.

Sudan hükümeti, gurbetçilerin gözdesi haline gelmeye başlayan sömürge başkenti Hartum'da bu okulu memnuniyetle karşıladı. Daha bir yıl dolmadan, Eğitim Müdürü kuşkulu CMS misyonerlerine “kız çocuklarının eğitimi için açık bir alan” olduğu konusunda güvence veriyordu⁴⁵. Sudanlı yetkililer, Sudan halkının kız çocuklarının eğitimi konusunda hiçbir talepte bulunmadığı bir dönemde, okuldaki CMS misyonerlerin, gayretini göçmenlere yönelteceğini ve yerel Müslümanlardan uzaklaştıracağını umuyordu. Ancak daha sonraki yıllarda ve özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Mehdi bir ordu gazisi ve tüccardan eğitimci olan Babikr Bedri gibi seçkin Müslüman erkekler, kız çocuklarının eğitimi teşvik etmiş ve meşrulaştırmıştı⁴⁶. Ebeveynler, süslü dikiş nakış, modern bebek bakımı ve diğer ev becerileri konusunda eğitim almanın kızlarının evliliğe uygunluğunu artırdığını düşündükçe talep de arttı⁴⁷. Bunun sonucunda Hıristiyan misyon okullarına giden Sudanlı Müslüman kızların sayısında istikrarlı bir artış oldu.

CMS 1903 yılında “Kıpti” kız okulunun kontrolünü ele geçirdiğinde, çok sayıda Mısırlı Müslüman öğrenci okula devam etmekteydi⁴⁸. İngiliz yetkililer, kısıtlamaları *ex post facto* olarak hafifleterek Hıristiyan misyonerlerin Müslümanlara eğitim vermesine izin vermiş, ancak “Öğrenci hangi milletten ya da dinden olursa olsun, herhangi bir öğrenciye dini eğitim verilmeden önce, Okul Müdürü tarafından ebeveynlerin ya da vasilerin tam rızası alınmalıdır” şartını koymuştur⁴⁹. “Vicdan maddesi” olarak adlandırılan bu hüküm misyonerler için sürekli bir hayal kırıklığı kaynağı olmuştur⁵⁰.

CMS misyonerlerinin dini öğretirken yürümleri gereken ince bir çizgi vardı. Çünkü Müslüman ebeveynlerin çoğu genel dualara ve dini çalışmalara hoşgörü gösterirken⁵¹,

45 CMS G3/E/P2/1904/4: Report by Rev. R. MacInnes on his visit to the Soudan, Nov.-Dec. 1903.

46 Babikr Bedri, misyoner okullarından esinlenerek 1907 yılında Rufaa'da kendi kızları ve kadın akrabaları için küçük bir kız okulu açtı. Daha sonraki yıllarda başka kız okulları ve son olarak da bir kadın koleji (şimdiki adıyla Ahfad Kadın Üniversitesi - Ahfad University for Women) açtı. Bugün Sudan'da kız çocuklarının eğitiminin babası olarak anılıyor. Babikr Bedri, *The Memoirs of Babikr Bedri*. Vol. 2, trans, and ed. Yusuf Bedri and Peter Hogg, (London, 1980); Beasley, *Before the Wind*.

47 Mrs. Arnold Forster, nee Miss Geraldine Bewley (head mistress of the CMS Khartoum girls' school, 1904-30), “Make my daughter like an English sitti”, in Unity High School, *Twenty-one Years of Progress*, 20-I. İngiliz-Mısır döneminin büyük bir kısmında, hem misyoner okullarında hem de devlet okullarında kız çocuklarının eğitiminin merkezinde özenli el işleri yer almıştır. Beasley, *Before the Wind*, 350. (Beasley'in anlatısı ayrıca eğitilmiş kızların evlenebilirliğinin arttığına dair birçok referans içermektedir.) Kuzey Sudan misyon okullarındaki iğne işi hakkında bkz. CMS G3/E/O/1903/II6, G3/E/O/ 904/4, G3/E/O/1920/22, G3/SN/O/1934/6. Görünüşe göre, iğne işi on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Mısır'daki CMS kız okullarındaki fakir öğrenciler arasında çok popülerdi çünkü geleneksel olarak sadece üst sınıf kızlara öğretiliyordu. Sislian, “Missionary Work in Egypt”, 198

48 CMS G3/E/O/1903/ 116: Hartum'daki kız okulu hakkında Sitt Saada Haddad tarafından 21 Eylül 1903 tarihinde Hartum'da Rahip W. E. Taylor'a sunulan rapor.

49 Beshir, *Educational Development*, 38. Hartum'daki Avusturya Katolik okulu, Hıristiyan ibadeti ve dini eğitimden muafiyet sağlama konusunda CMS'deki muadillerinden daha dikkatli davranmıştır - bu durum Lord Cromer'i bir açıklama istemek zorunda bırakmıştır. Gwynne, öğrencilerinin Müslüman ebeveynlerinin dini eğitimlerinden “son derece memnun” olduklarını iddia ederek cevap vermiştir. SAD 103/4/24: Wingate Papers, Chart, “Mission schools visited by the Civil Secretary at Khartoum”, 1907; SAD 103/4/42: Wingate Papers, Cromer to Wingate, telegram, Cairo, 30 Jan. 1907; SAD 103/4/44-49: Wingate Papers, Gwynne to Wingate, Khartoum, 2 Feb. 1907.

50 CMS G3/E/P3/1926/45: Vicdan Maddesine ilişkin notu da içeren Sudan raporu, 21 Ekim 1926.

51 Sonuçta İslam, İsa'yı bir peygamber ve İncil'i de ilk kutsal kitap olarak kabul eder.

özellikle İsa'nın tanrısallığı gibi Hıristiyan öğretilerini aşılama girişimlerini kabul etmiyorlardı⁵². CMS okulları, hükümet emirlerini ve ebeveynlerin isteklerini yorumlayarak tüm öğrenciler için Eski Ahit çalışmasını zorunlu kılarken, Müslümanlar için Yeni Ahit çalışmasını isteğe bağlı hale getirdiğini iddia etmişti⁵³. Ancak uygulamada bazı misyoner kadınlar, Müslüman öğrencilere öğrettikleri ilahi ve duaların arasına habersizce Hıristiyan öğretileri sıkıştırarak ya da 1912'deki daha uç bir örnekte Müslüman öğrencileri gizli bir Hıristiyan öğretilerine tabi tutarak Evanjelik cazibeye yenik düştüler⁵⁴. CMS kayıtları, ebeveynlerin bu tür istenmeyen öğretimin ne zaman gerçekleştiğini nadiren fark ettiklerini, ancak fark edenlerin de protesto amacıyla kızlarını geri çektiklerini göstermektedir⁵⁵.

1926'da Müslümanlar, sınıflardaki din değiştirme olaylarına şiddetle tepki gösterdi. CMS'ye rakip olan ya da onu aşan Amerikan Presbiteryenlerine karşı bir protesto olarak başlayan hareket, genel olarak Hıristiyan misyonlarına karşı bir protestoya dönüştü⁵⁶. Hükümet yasalarını ihlal eden misyon uygulamalarından endişe duyan İngiliz yetkililer, Omdurman'da CMS kayıtları "üzücü bir şekilde düşmeden" önce olmasa da, ebeveyn izni gerektiren kısıtlamaları sıkılaştırdı⁵⁷. Bu arada, Kuzey Sudanlı milliyetçiler bağımsız Ahliyya (halk) okulları açmak için gazetelerde ve bağış toplama etkinliklerinde destek toplayarak konuyu ele aldılar. Sudanlı ebeveynler daha modern okullar istiyordu ama kendi şartlarına göre⁵⁸. Bazı milliyetçiler, özellikle de ülkenin gelecekteki başbakanlarından biri olan 'Abd Allah Halil⁵⁹, misyonerlere karşı gösteriler bile düzenledi.

CMS misyonerleri, klinikleri gibi okullarını da müjdecilik merkezleri olarak tasarlamışlardı⁶⁰. Ancak hükümet kısıtlamaları ve daha da önemlisi, özel tehditler ve halk protestoları da dahil olmak üzere yerel sosyal baskılar⁶¹, birçok yetişkinin yıllar boyunca

-
- 52 Örneğin 1910 yılında CMS Atbara okulunda on üç Müslüman kız, sınıf dualarına katılırken, dokuz kız (ebeveynlerinin isteğiyle) muaf tutulmuştur. CMS G3/E/O/1910/83: Report by Miss C. J. J. Tristram on the Atbara Girls' School, 15 June 1910. Ayrıca bkz: SAD 103/4/44-49: Wingate Papers, Gwynne to Wingate, Khartoum, 2 Feb. 1907.
- 53 CMS G3/E/O/1909/39: Report on the Khartoum Girls' School, by Miss A. G. Bewley, 1909; G3/E/O/1910/83: Report by Miss C. J. J. Tristram on the Atbara Girls' School, 1910.
- 54 Atbara okulundaki bu dersin hikayesini Kahire komitesine aktaran bir CMS yetkilisi, hiçbir Müslüman velinin itiraz etmemesine (veya fark etmemesine) rağmen, bu durumun "kamuoyuna bildirilmemesi gerektiğini" tavsiye etti. CMS G3/E/O/1912/17: MacInnes to Baylis, Cairo, 30 March 1912.
- 55 Örneğin 1903 ve 1916'daki geri çekilme olayları hakkında bkz. CMS G3/E/O/1903/26; G3/E/P3/1916/78.
- 56 SAD 57/1/56, 59: Storrar papers, Album entry for 8-14 Oct. 1926; and Su'ad Abd al-Aziz Ahmad, *Qadaya al-ta'lim al-ahli fi al-Sudan*, Vol. i: 1898-1956 (Khartoum, 1991), 92.
- 57 CMS G3/E/P4/1927/19: Report on Church Missionary Society girls'schools in the northern Sudan by Mabel C. Warburton, Wad Medani, Feb. 1927.
- 58 Mohammed K. Osman, "The rise and decline of the people's (Ahliya) education in the northern Sudan (1927-1957)", *Paedagogica Historica* 18 (1979), 355-71; Su'ad Abd al-Aziz Ahmad, *Qadaya al-ta'lim al-ahli fi al-Sudan*.
- 59 Mahmud Abu al-Aza'im, *Kuntu qariban minhum* (Khartoum, 1993), I: 1-8.
- 60 Misyonerler okullarda Hıristiyan ahlakını yerleştirmeyi umdukları gibi, tıp merkezlerinde de bunu yapmayı umuyorlardı. Gerçekten de Müslüman hastaları ve çalışanları düzenli olarak "Hıristiyan duasına" katılmaya çağırıldılar. Örneğin bkz, CMS G3/E/O/1910/80; G3/E/P2/1916/78; G3/E/O/1927/30-32; G3/SN/O/1934/8; AF35/49, G3/SN, mi, sub-file 3: Omdurman Medical Mission: Trimmingham to Anderson, Omdurman, 13 May 1942; and Trimmingham, *The Christian Approach*, 20, 63.
- 61 Bir misyoner kadın 1910'da şöyle yazıyordu: "Burada dini eğitimle ilgili zorlukların çoğunu,

“sorgulayıcı” olarak Hıristiyan eğitim oturumlarına katılmasına rağmen İslam’dan dönmeyi neredeyse imkansız hale getirmiştir⁶².

Din değiştirenlerden yoksun, paraya muhtaç ve periyodik olarak moral bozukluğu yaşayan CMS misyonerleri yine de başarı umuduyla kuzey programlarına bağlı kaldılar ve genişlettiler⁶³. “Daha iyi eşler ve anneler” yetiştirmek için Omdurman (1905), Atbara (1908) ve Wad Medani’de (1912) ek kız okulları açtılar. Ardından Omdurman’da bir hastane açıldı (1912) ve bu hastane 1920’li yıllarda cüzzamlılar, düşkünler ve körler için özel tesisler içerecek şekilde büyüdü. Misyonlarının odağında göçmenlerin değil Sudanlı Müslümanların olması gerektiğine giderek daha fazla karar vererek, her şeyden önce Omdurman’a yoğunlaşmayı seçtiler ve daha sonra Hartum’daki okullarından vazgeçtiler⁶⁴. 1919’da Omdurman’ın Mawrada ve Abu Rawf bölgelerinde küçük “dış istasyon” okulları açtılar; 1926’da Abu Rawf bölgesine anneler ve çocuklar için bir klinik eklediler⁶⁵. Mümkün olan yerlerde kızları yatılı olarak kabul etmişler, bir keresinde Sudan’ın güneyindeki Raga yakınlarından gelen yirmi azat edilmiş köle kızı barındırmışlardı⁶⁶. Son olarak, 1930’larda, Sudanlıların katılımının arttığı bir dönemde tıp merkezlerini güçlendirmek için⁶⁷ hemşireleri resmi olarak eğitmeye başladılar ve işe alımlar için daha yaşlı öğrencilere baktılar⁶⁸. Böylece

Müslümanların bizim kampanya planımızı kendi yayınlarımızdan öğrenmelerine ve bu nedenle en iyi nasıl şaşırtacaklarını bilmelerine bağlıyorum”. CMS G3/E/O/1910/83: Bayan C. J. J. Tristram’ın Atbara Kız Okulu hakkındaki raporu, 15 Haziran 1910. 1936’da Sudanlı bir Müslüman din değiştirdi; bir yıl sonraki bir raporda “diğer hademelerin ilgi gösterdiği, ancak tehditler aldıkları” kaydedildi. SAD 795/3/7-14: R. C. Stevenson Papers, *Minutes of the CMS Northern Sudan Mission, Annual Conference 1937, held in Omdurman on 18 Jan. 1937*. Sudanlıların bakış açısı için bkz. Hasan Najila, *Malamih min al-mujtama” al-sudani* (3rd edn.) (Beirut, 1964), 294-300 (on the 1926 protest); Bashir Muhammad Sa’id, *al-Sudan min al-hukm al-thuna”i ila intifadat Rajab* (Khartoum, 1986), I:3,45 (on a protest in 1945); Beshir, *Educational Development*, 151 (on a 1931 incident).

- 62 Örneğin, 1933 yılının başlarında CMS, Hıristiyanlık hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyen Müslüman “araştırmacılar” için dersler verdi. Tutanaklarda, “Bir dizi erkek ve erkek çocuk artık Hıristiyan dininde düzenli eğitim alıyordu ve bazıları vaftiz için kesin bir istek ifade etmişti” denilmektedir. Ancak altı ay sonra misyon, “Müslümanların Hıristiyanlık karşıtı faaliyetleri nedeniyle son zamanlarda taleplerin çoğunun kesildiğini” bildirmiştir. (CMS G3/SN/O/1933/8; G3/SN/O/1933/16.) İran’daki CMS misyonu da sorgulayıcılarla benzer bir durum yaşamıştır; bkz. Francis-Dehqani, “CMS women missionaries in Persia”, 115-118.
- 63 Birmingham’daki CMS kayıtları, Kuzey Sudan misyonunun her zaman iflasın eşiğinde olduğunu göstermektedir; öyle ki bazı misyoner kadınlar okulları açık ve işler halde tutmak için maaşlarını azaltmış ya da kendi fonlarıyla katkıda bulunmuşlardır.
- 64 Misyon bu tutumunu 1918 tarihli bir politika raporunda açıklığa kavuşturmuştur: CMS G3/E/L4/1918, 196-8. Ayrıca bakınız: G3/E/O/1920/22 and G3/E/O/1925/10. Hartum’daki kız okulunu 1927 yılında bırakarak mezhepler arası Birlik Kız Lisesi (Interdenominational Unity High School for Girls)’nin yolunu açtılar.
- 65 Trimmingham, *The Christian Approach*, 20-21; CMS G3/E/P3/1919/57.
- 66 Bu azat edilmiş köle kızlar kurtarılmadan önce İslam’ı seçmiş olabilirler, zira ilgili CMS kayıtları onları Hıristiyanlığa geçme materyali olarak göstermemekte, bakımlarını hükümetle yapılan mali bir anlaşmanın parçası olarak tanımlamaktadır. CMS G3/E/P3/1920/29: notes on April 30, 1920 meeting on “Freed slave girls”; and SAD 8/33/1-3: Crowfoot Papers, two photographs labelled “Raga girls, Miss Hall’s School, Abu Rof” [c. 1920].
- 67 Örneğin, bu belgedeki listede yer alan katılım oranlarını karşılaştırın: CMS G3/E/O/1910/84 and G3/SN/O/1931/4.
- 68 Misyonerler okullarında genellikle daha büyük yaştaki kızları dispanserlerde ve kadın kliniklerinde

eğitim ve tıp alanındaki çalışmaları birleştirdi.

CMS misyonerleri, kız okullarını daha yaygın ve sosyal olarak kabul edilebilir hale getirerek, kız çocuklarının ve kadınların eğitiminde gelecekte yaşanacak ilerlemelerin önünün açılmasına yardımcı oldular. Ancak kadınlar arasında çalışmak CMS misyonerlerine özel kısıtlamalar getirmiş ve onların müjdeciler etkilerini engellemiştir. Genç yaşta evlendirilen ve prestij göstergesi olarak büyük ölçüde inzivaya çekilen kuzey şehirlerindeki Sudanlı Müslüman kadınların çoğu, hayatları ve gelecekleri hakkında radikal seçimler yapma özgürlüğünden yoksundu. Amerikalı Presbiteriyen bir misyonerin belirttiği gibi, Müslüman bir kız din değiştirmek isterse, önce babasının iznini alması gerekiyordu⁶⁹, bu neredeyse aşılması imkânsız bir engeldi⁷⁰. Afrika ve Asya’da CMS himayesi altında Hıristiyanlığı kabul eden Müslümanların on yıllar boyunca münferit vakalar olarak neredeyse sadece erkeklerden oluşması tesadüf değildir⁷¹.

Tarihçinin bakış açısına göre, CMS’nin Kuzey Sudan misyonunun kadın merkezli olması, misyonun eylemleri ve failleri hakkındaki bilgileri daha az erişilebilir kılarak misyonun bilinmezliğine de katkıda bulunmuştur. Zira birçok İngiliz kadın kuzey Sudan’da⁷² misyoner olarak görev yaparken, bu misyonerlerden çok azı yazınsal kayıt bırakmıştır. Ruhban sınıfından ve dolayısıyla ruhani liderlikten diskalifiye edilen bu kişiler, öğretmen ve bakıcı olarak deneyimlerini anlatan misyon tarihçeleri ve risaleler yazmadılar⁷³. Erkek

ya da sınıflarda öğretim asistanı olarak çalışmaları için gayri resmi olarak eğitmişlerdir. (Örneğin bkz., CMS G3/E/O/1927/19: Report on Church Missionary Society girls’ schools in the Northern Sudan, Feb. 1927, by Mabel C. Warburton; and CMS AF 35.39, G3/SN/mI, sub-file 4 on Omdurman schools: Letter from Helen A. Norton to Mr. Hooper, Omdurman, Aug. 1941). Hemşirelerin resmi ve sistematik eğitimi 1930’larda başlamış gibi görünmektedir-bkz. CMS AF35/49, G3/SN/mx, sub-file 4: Omdurman Medical Mission, C. F. L. Bertram to Revd. H. D. Hooper, Omdurman 24 Mar. 1936.1948 yılına gelindiğinde, bir misyoner, Omdurman hastanesinde “yüksek eğitilmiş bir Müslüman kadro oluşturulduğunu ve bu kadronun günlük ortak ibadetlerle hizmete devam ettiğini” beyan etmiştir. Trimmingham, *The Christian Approach*, 20.

69 Shields, *Behind the Garden of Allah*, 101-2. Amerikan Presbiteriyenleri 1931 yılında, misyonerlerin evlatlık olarak alıp çocukluğundan beri büyüttükleri, Habeşli Hıristiyan bir köle anne ile Sudanlı Müslüman bir babanın kızı olan ve sözde Müslüman olan bu Sudanlı kadının dinini değiştirttiklerinde halkın tepkisiyle karşılaştılar. Sitt Faith “Lady Faith”, olarak bilinen adıyla, bu kadın din değiştirirken yasal engellerle karşılaştı ve vaftizinin gerçekleşebilmesi için bir İngiliz yetkilinin ve iki Müslüman hakim onayını alması gerekti. Sundkler and Steed, *A History of the Church in Africa*, 692. Gazeteci Hasan Najila’nın Hıristiyan evanjelizmini onaylamayarak tartışırken bahsettiği vaka bu olabilir; eğer öyleyse, kız teknik olarak yetim değildi, ancak yıllar sonra vakası kötü şöhret kazandığında velayetini veya vesayetini geri almaya çalışan Müslüman babası tarafından terk edilmişti. Najila, *Malamih min al-mujtama’ al-sudani*, 294. Bu davaya ilişkin diğer referanslar için bkz: Su’ad Abd al-Aziz Ahmad, *Qadaya al-ta’lim al-ahli fi al-Sudan*, 92, and Shields, *Behind the Garden of Allah*, 92-5.

70 Mısır örneği için bkz. Gairdner, *The Reproach of Islam*, 187-8.

71 Örneğin bkz: Cragg, *The Call of the Minaret*, 314-5.

72 “Orijinal Belgeler, Kuzey Sudan misyonu, 1931-34” olarak sınıflandırılan CMS belgeleri, misyoner kadınlara en çok atıfta bulunan belgelerdir ve bu belgeler misyoner kadınların çoğunun tüm kariyerleri boyunca değil, birkaç yıllık kısa süreler için Sudan’da kaldıklarını göstermektedir. Bu belgeler ayrıca kötü sağlık durumunun (örneğin tekrarlayan sıtmanın neden olduğu) istifalara yol açmada ve kadın misyonerler arasında evlilik kadar yaygın (yani kadın misyonerlerin evlenerek misyonerlik görevinden ayrılmaları) olabileceğini göstermektedir.

73 Kadın misyonerlerle ilgili bilgi eksikliği ve genel olarak misyon kayıtlarının yetersizliği üzerine karşılaştırmalı çalışmalar ve metodolojik düşünceler için bkz. Bowie, Kirkwood and Ardener, *Women and*

misyonerler de onlar hakkında pek bir şey yazmadılar, çünkü muhtemelen kızlar arasındaki faaliyetleri misyon yetkililerinin vurgulamak istediği ‘erkeksi’ kaslı Hıristiyanlığı inşa etmiyordu⁷⁴. Misyon okullarında öğretmen olarak görev yapan Suriye, Mısır ve Filistinli Arapça konuşan Hıristiyan kadınlar⁷⁵ ile öğretmen ve asistan olarak görev yapan Sudanlı Müslüman yerel kadınlar hakkında daha da az şey bilinmektedir. Bu bilgi eksikliği, son olarak, CMS okullarına devam eden genç kadınlara kadar uzanmaktadır. Arapça şiirler, denemeler ve bazı durumlarda otobiyografiler yayınlayan bölgenin eğitilmiş erkek elitlerinin aksine, Kuzey Sudanlı CMS okulu mezunları kendilerine ait yazılı kayıtlar bırakmadılar ve görünüşe göre çoğu durumda bırakmadılar. Anglo-Mısır döneminde Sudanlı kadınların çok azı okullara, misyonlara ya da devlet okullarına gitmiş ve yine çok azı Arapça okuryazarlık konusunda temel bir kavrayış geliştirmişti⁷⁶. Birçok kadın CMS okulu mezunu, gerçekten de okuma yazma öğrenmiş olsa da, okuma yazmalarını uygulamak için yeterli donanıma sahip değillerdi, çünkü bunlar Romanlaştırılmış Arapçaya dayanıyordu. Romanize Arapçanın nasıl geliştiği, kimler tarafından ve neden öğrenildiği daha yakından ele alındığında, CMS okullarını ve nihayetinde öğrencilerini kısıtlayan siyasi ve ekonomik faktörler daha net bir şekilde anlaşılabilir.

Kuzey Sudan ve Nübya Dağlarında Romanlaştırılmış Arapça ve Okuryazarlık Politikaları

Tarihçiler, Hıristiyan misyonerlerin Romalılaştırılmış Arapçasından haberdardır çünkü CMS kayıtları da dâhil olmak üzere İngiliz kaynaklarındaki dağınık referanslar, yirminci yüzyılın başlarında bu dilin öğretildiğini kanıtlamaktadır. Bununla birlikte, Kuzey Sudan misyon okulu mezunları arasında fiilen kullanıldığına dair kanıtlar, bir İngiliz arşivinde korunan yedi mektupluk bir önbellek dışında mevcut değildir. Bu mektuplar, Kathira Abdullahi adında Sudanlı Müslüman bir ebeinin 1935 yılında Omdurman Ebelik Eğitim Okulu müdürüne, gıyabındaki İngiliz amirine yazdığı ve doğum öncesi klinikleri ve personeliyle ilgili haberleri ilettiği mektuplardır⁷⁷. Ebelik Okulu kayıtları bu ebeinin

Missions; Huber and Lutkehaus, *Gendered Missions*; and Robert A. Bickers and Rosemary Seton (eds.), *Missionary Encounters: Sources and Issues* (Richmond, UK, 1996).

- 74 Bu adamlardan birine göre, Sudan’ın eski Hıristiyanlığı tam da “virüssüz” olduğu için İslam’a teslim olmuş ve geçtiğimiz yüzyıllarda tamamen ortadan kalkmıştı. Trimmingham, *The Christian Approach*, önsöz. CMS çalışmalarında İngiliz kadın misyonerlere yapılan atıflar o kadar azdır ki, Sudan’ın İngilizce konuşan sakinleri için telefon rehberleri isimleri için daha kazançlı bir kaynak olabilir. Örneğin bkz., McCorquodale and Co., *The British Directory: A Directory of British Residents in the Sudan* (Khartoum [1936]); McCorquodale and Co., *The British Directory: 1937* (Khartoum, 1937).
- 75 Wad Medani’de Halepli bir tüccarın kızı olarak tanımlanan, kısa küt saçlı ve kolsuz elbiseli genç bir kadın olan Suriyeli bir CMS okulu öğretmenin ilginç bir fotoğrafı Sarah Graham-Brown, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860-1950* (Londra, 1988), 209.
- 76 1956 tahminlerine göre (önceki on yılda devlet kız okullarının hızlı ve önemli ölçüde genişlemesini temsil eden), erkeklerin yüzde 30’una kıyasla Sudanlı kadınların sadece yüzde 4’ü okuryazardı. Okuryazarlık, on yaş ve üzerinde olup ilkokula devam edenlere göre tanımlanmıştır. Lilian Sanderson, “The development of girls’ education in the northern Sudan, 1898-1960”, *Paedagogica Historica*, 8 (1968), 120-1. İlk devlet kız ortaokulu 1949 yılında 67 öğrenci ile açılmıştır. Sudan Government, *Report by the Governor-General on the Administration, Finance, and Conditions of the Sudan in 1949*, 141.
- 77 SAD 582/5/1 1-13, 17-22: Wolff Papers, Letters from Kathira Abdullahi to Mabel Wolff, Sept, 1935. Bayan

Omdurman'da CMS misyonerlerinden eğitim aldığını doğrulamaktadır, ancak mektupları yine de onların eğitim damgasını taşımaktadır. Çünkü edebi Arapçanın kelime dağarcığını, sözdizimini ve yazısını kullanmak yerine, Sudan konuşma Arapçasını büyük ve küçük harflerin karışık olduğu Latin harfleriyle yazmıştır. Başka bir deyişle, bölgenin ortak standartlarına göre okuryazarlık göstermiyordu.

İngiliz misyonerler kuzey Sudan'daki okullarında iki ana nedenden ötürü romanlaştırılmış Arapçayı yaydılar. Önce bunu öğrettiler çünkü tek bildikleri buydu. Arap alfabetesini ve standart edebi Arapçayı okuyamadıklarından sadece sahada öğrendikleri konuşma dilini öğretebildiler ve kelimeleri duydukları gibi “fonetik yazıyla” hecelediler⁷⁸. Öğrenciler de aynısını yapmak üzere eğitilmişlerdi, belki de Kathira Abdullahi'nin mektuplarındaki kendine özgü yazım ve sesli harf işaretlerini açıklıyorlardı⁷⁹. İkinci olarak, misyonerler, Protestan misyonerler arasında yaygın olan, insanların İncil'i kendi dillerinde öğrenmeleri gerektiği inancı nedeniyle romanize Arapçayı desteklediler⁸⁰. Misyonerler, tüm eğitimli Arapların ortak dili olan edebi ya da *fusha* Arapçasını, değişken bölgesel lehçelerden oluşan konuşma Arapçasından ayıran bir uçurum olduğunu biliyorlardı. Ancak fushanın Kur'an vahyinin diliyle olan ilişkisinden kaynaklanan kültürel prestijini hafife aldılar. Dahası, Arap harfli konuşma Arapçasının yirminci yüzyıl yazımında bazı uygulamaları olsa da, kullanımları çok sınırlı kalmıştır - örneğin Mısır hiciv şiirlerinde veya etnik stereotipleri aktarmak için edebi diyaloglarda ortaya çıkmıştır⁸¹. Romalılaştırılmış Arapça, Latin alfabetesinde bir konuşma Arapçası olarak iki kat marjinaldi. Kuzey Nijerya'daki romanlaştırılmış Hausa'nın (gelişimi hem CMS misyonerlerinin hem de İngiliz sömürge yetkililerinin desteğini almıştır)⁸² aksine, bir baskı dili olarak başarısız olmaya mahkumdu.

Kuzey Sudan'daki misyondaki kız öğrencilerinin romanlaştırılmış Arapça okuma ve yazmayı öğrenmek için ders kitapları yoktu, ancak bu alışılmadık bir durum değildi; yirminci yüzyılın başlarında Sudanlı çocukların çok azının basılı kitaplara erişimi vardı.

Wolff, serinin ilk mektubunu “Çalışan ebelerimizden birinin “Roma” harfleriyle yazılmış mektubu” olarak nitelendirmiştir. Mabel Wolff ve modern Sudan ebeliği hakkında bkz. Heather Bell, “Midwifery training and female circumcision in the interwar Anglo-Egyptian Sudan”, *Journal of African History*, 39 (1998), 293-312.

78 Ayrıca, İngilizce konuşan yetişkinlere yönelik standart misyoner ders kitabındaki yazım ve ifadeleri de uyarlamış olabilirler, W. H. T. Gairdner's *Egyptian Colloquial Grammar*, 2nd ed. (Oxford, 1926). Bu çalışma daha sonra Omdurman lehçesi için şu şekilde değiştirilmiştir, R. S. Macdonald and Mary Wright, “*Da Kitab*”: *A Sudanese Colloquial Grammar*, ed. J. Spencer Trimingham (Cairo, 1939). Burada alıntılanan ifade, bu kitabın önsözünden alınmıştır.

79 Sharing news of a colleague, for example, Kathira wrote, “Hea ahsan EL HamDoW LiL ElaHy”- “she is better, thank God” - while as for the others, they are all “Be KHer”-“fine”. SAD 582/5/12-13: Wolff Papers, Letter from Kathira Abdullahi to Mabel Wolff, Omdurman, 16 Sept. 1935. Kathira'nın sesli harf işaretleri, özellikle “a” harfinin üzerinde, uzun bir sesli harfe ya da (başka türlü transkripsiyonunu yapmadığı) hamza veya ayn ünsüzlerine yakınlığa işaret edecek şekilde rastgele belirir.

80 Brian Holmes, “British imperial policy and the mission schools”, in Holmes, *Educational Policy and the Mission Schools*, 27. Örneğin bir Sudan Birleşik Misyonu (SUM) misyonerinin görüşüne de bakınız, D. N. Mac iarmid, *Tales of the Sudan* (Melbourne, 1934), 22.

81 Marilyn Booth, “Colloquial Arabic poetry, politics, and the press in modern Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, 24 (1992), 419-40.

82 Sonia F. Graham, *Government and Mission Education in Northern Nigeria, 1900-1919* (Ibadan, 1966), 18-19, 27, 50.

Ticari Arapça yayıncılık bölgede henüz çok gençti ve sadece yetişkinlere hitap ediyordu, çocuklara yönelik eğitim yayıncılığı ise ancak 1930'ların sonu ve 1940'larda hükümet himayesinde gelişmeye başladı⁸³. CMS kız okulları, kitap eksikliğini İncil anlatımı ve ilahi söyleme gibi sözlü öğrenme yöntemlerine ve iğne işi gibi etkinliklere ağırlık vererek telafi ediyor, böylece okuma ve yazma ders saatlerinin sadece bir kısmını alıyordu⁸⁴.

1931'de yazan ileri görüşlü bir CMS misyoneri, kitap eksikliğini gidermek için misyonu, sadece çocukların değil "sadece okuyabilen" yetişkinlerin de ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere, Roma alfabesiyle değil Arapça olarak konuşma dilinde Arapça edebiyat yayınlamaya teşvik etmişti⁸⁵. Kısmen okuryazar olanlara uygun, basitleştirilmiş bir edebiyata duyulan ihtiyacı kabul ederek, yıllar sonra hükümet eğitimcileri tarafından yapılan çağrılarını öngördü⁸⁶. Ama önerisi dikkate alınmadı. Misyon o kadar kaynak sıkıntısı çekiyordu ki birkaç ay sonra şu raporu verdi: "Omdurman okulları her ay öğretmenlere ve maaşlarına ödeme yapmanın yolunu bulamıyor ve neredeyse tüm öğretmenlerine borçlu'. Maliyetleri düşürmek için üst düzey sınıfları elemek zorunda kalan CMS, ilk kitapları yayınlamayı göze alamadı"⁸⁷.

Ancak, tüm CMS kız öğrencileri konuşma dilinde Arapça okuyup yazmayı öğrenemedi; pratikte iki kademeli bir sistem işledi. Çok sayıda gurbetçinin bulunduğu okullarda (Hartum ve 2002'lerin ortalarına kadar Atbara, Omdurman Central ve Wad Medani) akademik standartlar daha yüksekti, ebeveyn beklentileri ve ücretler de öyle. Bu programlardaki varlıklı kızlar, Mısır ve Levant'tan gelen gurbetçi öğretmenlerle standart Arapça ve İngiliz kadınlarla biraz İngilizce öğrendiler. Görünüşe göre misyonerler, romanlaştırılmış Arapçayı, çok nadir olduğu bir dönemde kızların okuryazarlığına dair daha düşük beklentilere sahip olabilecek mütevazı veya fakir Sudanlı Müslümanların kızları için sakladılar ve bunun kızlar için faydasına dair çok az hisleri vardı⁸⁸. Bu tür kızlar Omdurman'da olduğu gibi CMS kuttablarına ya da "yerel okullara" devam ederlerdi; burada devlet kuttablarında olduğu gibi konuşma dili Arapça sadece sözlü eğitim dili değil, aynı zamanda yazılı eğitim dili de olurdu.

Misyoner Arapçası iki savaş arası dönemde daha geniş bir geçerlilik kazanmıştır. Sudan'daki İngiliz yöneticiler, 1924'te İngiliz karşıtı faaliyetlerin artmasının ardından

-
- 83 Misyonlara kıyasla daha iyi ve güvenilir finansmana sahip olan devlet destekli erkek ilkokullarında bile kitap eksikliği vardı. 1930'lar ve 1940'lardaki koşullar hakkında bkz. V. L. Griffiths, *An Experiment in Education : An Account of the Attempts to Improve the Lower Stages of Boys' Education in the Moslem Anglo-Egyptian Sudan, 1930-1950* (London, 1953), 4-5, 36; ve Beasley, *Before the Wind*, 355. Sudan yayıncılığının gelişimi üzerine, Heather J. Sharkey, "A century in print: Arabic journalism and nationalism in the Sudan, 1899-1999", in *International Journal of Middle East Studies*, 31 (1999), 531-49.
- 84 Raporları görmek için: CMS G3/E/O/1903/116; G3/E/O/1904/4; G3/E/O/1910/82-83; G3/E/O/1920/22; G3/E/O/1921/46; G3/E/O/1927/19; ve Beasley, *Before the Wind*, 350.
- 85 CMS G3/SN/O/1931/3: *Notes on CMS Work in the Northern Sudan*, by Mr. S. A. Morrison.
- 86 Griffiths (1953), 134-43, regarding strategies for the retention of literacy; and Beasley, *Before the Wind*, 354-5.
- 87 CMS G3/SN/O/1931/38: Letter from Morden H. Wright to Mr. Hooper, Omdurman, 4 Nov. 1931; G3/SN/O/1932/3: Letter to Mr. Hooper, Omdurman, 17 Feb. 1932.
- 88 İngiliz-Mısır döneminde, genç eğitimli elitlerin eşleri arasında bile kadın okuryazarlığı nadirdi. Örneğin bkz, Beasley, *Before the Wind*, 24.

milliyetçi baş belaları olarak gördükleri efendilere (Mısırlı ve Sudanlı eğitimli küçük memurlar) karşı saldırıya geçtiler⁸⁹. Böylece çok sayıda Mısırlıyı ülkeden kovdular ve yerel otoritenin dağıtılmasında modern eğitimli sınıflar yerine geleneksel eşrafi tercih ederek *Dolaylı Yönetime* yaklaştılar⁹⁰. Her iki hareket de CMS kızlarının eğitimini etkilemiştir. Mısırlıların sınır dışı edilmesi, CMS okullarında daha az sayıda yabancı Arapça öğretmeni ve orantılı olarak daha yüksek Sudanlı kayıtlar bıraktı ve öğrencilere okuma yazma öğretme konusunda İngiliz kadın misyonerlere daha fazla sorumluluk yükledi⁹¹. Bu arada Dolaylı Yönetim içinde bulunduğu moral, misyon eğitimcilerini Sudan'ın özgünlüğüne daha fazla ve modern İngiliz tarzı eğitime daha az önem vermeye sevk etti. Bu doğrultuda, 1924'te yaşanan sıkıntılar üzerine düşünürken, bir CMS yetkilisi Mısırlılara ya da Mısır-Sudan kökenli karışık “yarı yabancı” çocuklara değil, “gerçek Sudanlılara” odaklanılması çağrısında bulundu. Örnek teşkil eden ve “çoğaltılması” gereken Mawrada ve Abu Rawf'taki yerel okullar bir yana, CMS eğitiminin “Sudanlı kızların çoğu için çok ileri bir türde” olduğunu savundu.⁹² Kısa bir süre sonra yayınlanan bir misyon raporu da aynı fikirdeydi. Hükümetin kadın öğretmenler için açtığı ve “her şeyin yerli olduğu - [öğrencilerin] kıyafetlerinin bile yerli olduğu” yeni eğitim kolejinin onaylayarak not ediyor ve İngiliz müdürünün “CMS Kız Okulu müfredatının Sudan'dan 200 yıl ileride olduğu” görüşünü aktarıyordu!⁹³ Dikkat çekici mektupları günümüze ulaşan ebe Kathira Abdullahi, 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında, siyasi ve mali nedenler misyonu programları özellikle Sudanlı kızlar⁹⁴ için “basitleştirerek” düşürmeye yönlendirirken ve konuşma Arapçası misyonerler arasında Arap efendilerin edebi Arapçasına göre daha fazla tercih edilirken, CMS Omdurman okullarına gitmiş olmalıdır⁹⁵. Kathira Abdullahi, Ancak romanlaştırılmış Arapçayı öğrendiği ortam, yüzlerce kilometre ötede, çok sayıda yerel dil konuşan insanların yaşadığı Kordofan'ın Nübya Dağları'nda yaşanan din değiştirme yarışından da etkilenmiş. 1933'te hükümet, CMS misyonerlerini Nübya bölgesine girmeye davet ederek, özellikle Nübyalı kabile şeflerinin oğulları olmak üzere, hükümet için memur olarak yetiştirecekleri genç erkekler için okullar açtı⁹⁶.

89 Bunlar arasında Sudan'daki gösteriler ve isyanlar ve en vahimi de Sudan Genel Valisi'nin Kahire'de öldürülmesi vardı.

90 Hasan Abdin, *Early Sudanese Nationalism, 1919-1925* (Khartoum, 1985); ve M.W. Daly, *British Administration and the Northern Sudan, 1917-1924: The Governor-Generalship of Sir Lee Stack in the Sudan* (Istanbul, 1980).

91 Mısırlı öğretmenlerin ortadan kaybolduğuna dair kanıtlar dolaylıdır. İngiliz olmayan tüm öğretmenlerin isimleri CMS Hartum okul kayıt defterinden kaybolurken, ücret skalalarını gösteren bir çizelge Sudanlı işe alımların rutinleştiğini göstermektedir. SAD G//S 1118: Treagust Papers, Unity High School, Khartoum, Sudan: Log Book No. I, 1903-42 (CMS School, 1903-1927); CMS G3/E/O/1925/8: Minutes of the Northern Sudan Sub-Conference, 29 Dec. 1924.

92 CMS G3/E/O/1925/8: Minutes of the Northern Sudan Sub-Conference, 29 Dec. 1924.

93 CMS G3/E/O/1925/72: Notes on Government Medical and Educational Development in the Sudan, received 11 July 1925.

94 CMS G3/E/O/1925/10: Lasbrey to Manley, Cairo, II Feb. 1925.

95 Misyonerler de Arapça öğrenirken “Sudan Arapçasının zengin ve etkileyici bir canlı dil olduğunu unutmamaları ve maalesef birçok efendinin kullandığı o garip makam Arapçasından kaçınmaları” konusunda uyarıldılar. Trimmingham, Macdonald ve Wright'ın “Da Kitab”ın önsözünde.

96 W. Wilson Cash, *The Nubas Calling: A Challenge to Pioneer Missionary Adventure among Sudan Hill Tribes* (London, 1933).

O zamana kadar dil ve öğretim politikası üzerine bir tartışma birkaç yıldır devam ediyordu. Nübya Dağları'ndaki okullarda hükümet Arapçayı teşvik ederek kuzey Sudan modelini mi yoksa yerel dilleri ve İngilizceyi teşvik ederek güney modelini mi uygulmalıdır? Arapça kuzey yönetiminin resmi dili olduğundan ve Nübya bölgesi Kordofan'da (resmi olarak kuzey olarak sınıflandırılan bir eyalet) bir yerleşim bölgesi olduğundan, bazı İngiliz yetkililer Arapçanın eğitim için mantıklı bir seçim olduğunu savundu. Diğerleri ise on dokuzuncu yüzyılda Müslümanların köle akınları için hedef seçtiği ve çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan bir bölge olarak Nübya Dağları'nın güneyle kültürel ve tarihi benzerlikler taşıdığını ve eğitim dili olarak yerel dilleri ve İngilizceyi teşvik eden benzer korumacı politikalara sahip olması gerektiğini savundu⁹⁷.

CMS, Nübya Dağları'na varmadan kısa bir süre önce Sudan hükümeti bir karara vararak Nübya okullarında İngilizce ya da Nübya yerel dilinin değil Arapçanın ana dil olarak kullanılacağını, çünkü Arapçanın büyük Kordofan eyaletinde ticareti kolaylaştıracağını ve idareyi basitleştireceğini ilan etti. Ancak aynı zamanda, yerli Nübya kültürünü Müslüman Arap müdahalesinden korumak için hükümet, ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde Hıristiyan misyon okullarını teşvik edecekti. İslam'ı kabul etmiş olanların oğulları misyoner okullarına değil, devlet okullarına gidecek ve romanlaştırılmış değil, standart Arapça öğreneceklerdi. Bazı yetkililere göre, bu sonuncular zaten İslam'a yenik düşmüşlerdi, dolayısıyla tecrit edilmeleri bir çare olmayacaktı⁹⁸.

Misyon okullarında hangi Arapça türünün öğretilmesi gerektiği konusunda görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Bazıları, Arap alfabesiyle standart Arapça kullanımının Nübya'nın Arap edebiyatını okumasını, Arap kültürüyle etkileşime girmesini ve böylece 'kabile hayatlarının parçalanmasını' sağlayacağını savunarak romanlaştırılmış konuşma dilini tercih etti⁹⁹. Diğerleri ise romanlaştırılmış Arapçanın işe yaramayacağı ve Nübya'yı eğitim açısından 'hantal'¹⁰⁰ bırakacağı konusunda uyarıda bulundu; dışarıdan bir danışman

97 Başka bir deyişle, Nuba eğitimi 1928 Rejaf Dil Konferansı'nda Güney için belirlenen ilkelere uygun olmalıdır. Aralarında İngiliz yetkililer ve Hıristiyan misyonerlerin de bulunduğu Rejaf konferansı, okullarda edebi gelişim için lingua francas olarak altı dili (Dinka, Nuer, Shilluk, Bari, Latuko ve Zande) hedeflemiş ve ilk olarak imla kurallarının belirlenmesini, ikinci olarak da ders kitaplarının üretilmesini teşvik etmiştir. Güneydeki etnik olarak karışık asker topluluklarını zımnen kabul ederek, bu toplulukların Arapça bir dil konuştuklarını ve İslam'ı uyguladıklarını belirterek, "başka bir dilin kullanılmasının mümkün olmadığı bazı topluluklarda Roma alfabesinde konuşma Arapçası da gerekecektir" tavsiyesinde bulunmuşlardır. Rejaf'ta ortaya çıkan yeni güney dil politikası, alt okullarda yerel dillerin veya "kabile dillerinin"; orta okullarda "lingua francas"ın; ve memurların eğitim alanı olan "üst standartlarda" İngilizcenin kullanılmasını onayladı. Sudan Hükümeti, Rejaf Dil Konferansı Raporu, 1928 (Londra, 1928).

98 Bu dönemdeki Nübya eğitim politikasının faydalı bir incelemesi şu kitapta bulunabilir: Lilian Sanderson, "Educational development and administrative control in the Nuba Mountains region of the Sudan", *Journal of African History*, 4 (1963), 233-47.

99 J. G. Mathews, *Memorandum of Educational Policy in the Nuba Pagan Area* (Khartoum, 1930), cited in Sanderson, "Educational development ... Nuba", 239.

100 Kamal el-Din Osman Salih, "The British administration in the Nuba Mountains region of the Sudan, 1900-1956" (Ph.D. dissertation, University of London, 1982), 198. Burada sözü edilen eleştirmen, Sudan hükümetinde nadir bir Yahudi olarak Hıristiyan misyonu yanlısı bir çizgi izlemeyen, hükümetin Arap uzmanı S. Hillelson'dur.

ise bunun “kesinlikle kötü bir plan” olduğu konusunda hemfikiridi¹⁰¹. Bununla birlikte, romanlaştırılmış Arapça savunucuları galip geldi ve CMS misyonerlerine kuzeydeki kız okullarında öğrettikleri yazı sistemi için resmi onay verdi. Sonraki birkaç yıl içinde hükümet, Nübya’nın açık kullanımını için Kordofan (Omdurman değil) lehçesinde romanlaştırılmış Arapça okuma kitaplarının basılması için fon ve teknik yardım sağladı¹⁰².

CMS misyonerleri, hükümetin desteğinden memnuniyet duydu. İslam’ın yayıldığı bir bölgede Müslüman tebliğcileri kendilerine düşman olarak gören bu kişiler, Latin alfabesini Müslüman etkisine karşı kültürel bir engel olarak görüyorlardı¹⁰³. Özel olarak, bazı yetkililer de aynı şeyi düşünüyordu. J. Eğitim Müdürü G. Matthew (birkaç yıl sonra Sudan hükümetinden emekli oldu ve Kudüs’te CMS sekreteri oldu), geriye dönüp baktığında kendisinin ve diğerlerinin “Kuran’dan koparmak için Arap harfleriyle değil Roma harfleriyle Arapça’nın kullanılmasını” desteklediklerini açıkladı¹⁰⁴. Bu seçim, bir Fransız kadın gezginin Nübya’yı “Pantolon ve İslam’dan” kurtarma girişimi olarak alaycı bir şekilde özetlediği bir politikaya katkıda bulundu.¹⁰⁵.

Nübya misyon okullarında Romalılaştırılmış Arapça için hükümet desteği 1930’da başladı ve 1935’te etkili, daha az İslamofobik bir İngiliz olan Douglas Newbold’un Kordofan eyaletinin valisi olması ve bunun pratik olmadığını vurgulamasıyla sona erdi¹⁰⁶. O andan itibaren, Arap harfleriyle standart Arapça yazımı günün düzeni haline geldi. Ancak resmi politika aniden değişmiş olsa da, romanlaştırılmış Arapça öğretimi değişmemiş olabilir; Omdurman’da olduğu gibi Nübya Dağları’nda da Hıristiyan misyonerler standart Arapça öğretme becerisinden yoksundu¹⁰⁷.

Bu arada, misyonerler romanlaştırılmış Arapçanın uygunluğuna ikna olmaya devam ettiler ve görünüşe göre sınırlamalarına kör oldular. 1939’da J. S. Trimmingham (konuşma Arapçasını çok az bildiği ya da hiç bilmediği söylenmektedir¹⁰⁸) meslektaşlarından oluşan bir

101 Public Record Office, Kew Gardens, London: PRO FO 371/17028: Transcript of a meeting with Mr. Evans, University Lecturer in Economics at St. John’s College, Cambridge, re his 3-month trip to the Sudan, by W. H. B. Mack, dated Foreign Office 31 Mar. 1933.

102 Konuşma dilinde yazılmış metinlerin basımı hakkında bkz. Salih, “British Administration”, 200-1; and CMS SN/O/1934/19: “The Nuba Mountains”: Ziyaret raporu ve notları için Revd. C. F. L. Bertram, 1934.

103 CMS G3/SN/O/1934/19: “The Nuba Mountains”: Report of a visit and notes by the Revd. C. F. L. Bertram, 1934.

104 CMS G3/SN/O/1934/19: J. G. Matthew’dan Sir Edward Midwinter’a mektup, 6 Ekim 1934. Matthew’un antetli kağıdı kendisini CMS için “Kudüs ve Doğu Misyonu Sekreteri” olarak tanımlamaktadır.

105 Odette Keun, *A Foreigner Looks at the British Sudan* (London, 1930), 38.

106 Salih, “British Administration”, 200-1, 208, 213-14; Sanderson, “Educational Development ... Nuba”, 240.

107 Bu durumun bir istisnası, anadili Arapça olan ve 1934 yılında CMS Delami okulunun müdürü olarak Aziz Markos’un İncil’ini romanlaştırılmış Kordofan konuşma Arapçasına çeviren CMS misyoneri Wadie Efendi’dir. CMS G3/SN/O/1934/19: Church Missionary Society, Northern Sudan Mission, “The Nuba Mountains”: Report of a Visit and Notes by the Revd. C. F. L. Bertram, 1934. Hükümet eğitim müfettişlerinin önümüzdeki yıllarda Nuba misyon okullarından nadiren geçtiğini, ancak ziyaret eden bir müfettişin düşük eğitim standartlarından duyduğu dehşeti dile getirdiğini unutmayın. Beasley, *Before the Wind*, 114-20.

108 CMS AF 35.39, G3/SN/mI, sub-file 4: Omdurman Schools: Extract from letter from Bishop Gwynne to the Revd. H. D. Hooper, Khartoum, 1 Jan. 1942.

dinleyici kitlesine, “Deneyimler, Arap karakterlerinin kullanımının yaşayan dilin seslerinin işlenmesinde büyük sakıncalar doğurduğunu göstermiştir” demiştir¹⁰⁹. Bu aldatici gerekçe muhtemelen kentteki kız okullarında romanlaştırılmış Arapçanın kullanılmaya devam etmesini sağlamıştır.

O halde, CMS Nübya ve kuzey okullarında misyoner Arapçası ne kadar yaygındı ve bu dili öğrenenler tarafından ne kadar yaygın olarak kullanılıyordu? Tarihçiler bunu kesin olarak bilemezler. CMS kaynakları sınıf politikaları ve uygulamaları hakkında yalnızca temel bilgiler vermektedir ve her halükarda 1937’den sonra arşivler de azalmaktadır¹¹⁰. Aynı zamanda, misyoner Arapçası çoğunlukla işlevsiz bir okuryazarlık ürettiğinden, uygulamalardan ve izleyicilerden yoksun olduğundan, bu dil uygulamasını öğrenenleri kendi kayıtlarını bırakma konusunda da yetersizdi. Böylece romanlaştırılmış Arapça, kullanımına ilişkin net bir son tarih görünmeden kayıtlardan kaybolur.

Romalılaştırılmış Arapçanın resmi deneyi Nübya Dağları’nda kısa sürmüş olabilir, ancak yayınlanan eserlerin de gösterdiği gibi, birçok Sudanlı için bu deneyimin aynısı şimdi bile canlılığını koruyor¹¹¹. Bazıları buna az gelişmişliğin dilbilimsel bir aracı, Nübyalıların nehrin kuzeyindeki Arapça konuşan halklara göre marjinalleşmesini doğrulayan çıkmaz bir çaba olarak kızmaktadır. Diğerleri ise bunu sömürgeci böl-yönet tarihindeki, dil ve yazıyı iç bariyerler inşa etmek için kullanan bir başka bölüm olarak görüyor.

Her ne kadar misyoner Arapçası kuzeydeki CMS kız okullarında muhtemelen daha yaygın olsa da, tarih kitapları bu konuda sessizdir. Başlangıçta herhangi bir tartışma çıkmadı çünkü hükümetin sınıf içi tebliğ konusundaki kısıtlamaları, Müslüman kızların eğitiminin din değiştirme yarışına dönüşmemesini sağladı. O dönemde de kadınların eğitime yönelik beklentiler daha düşüktü ve kadınlara yönelik becerilerin yeni ekonomide rekabetçi, ücretli işlere yol açacağına dair çok az varsayım vardı. Sudanlı tarihçiler arasında, kadınların bu az gelişmişliği bir dehşet nedeni olmamıştır, ancak ulusal okuryazarlık oranları hala keskin cinsiyet farklılıkları göstermektedir¹¹².

Anglo-Mısır Sudan’ındaki misyoner Arapçasıyla ilgili olarak iki nokta öne çıkmaktadır. Birincisi, öğretisi daha geniş güç kalıplarını doğrulamıştır. Bu dili öğrenenlerin daha iyi bir eğitime erişimleri yoktu ve eğitilmiş, Arapça bilen ana akıma göre marjinalliklerini sürdüren eğitimler aldılar. İkinci olarak, kullanımı, yazının doğasında var olan gücün, öğrenilen okuryazarlık biçimine göre değiştiğini kanıtladı. Tüm okuryazarlık biçimleri güç kazandırsa da (örneğin kişisel kayıt bırakma ya da sabit semboller aracılığıyla iletişim

109 Macdonald and Wright, “*Da Kitab*”, J. S. Trimmingham”ın önsözü.

110 Birmingham”daki CMS arşivlerinde 1940”lara ait bazı Kuzey Sudan misyon kayıtları (orijinal belgeler) bulunmaktadır, ancak bunlar organizasyon ve sıralama açısından düzensizdir.

111 Salih, “British administration”; Atta H. El-Battahani, “Nationalism and peasant politics in the Nuba Mountains region of Sudan, 1924-1966” (D.Phil. thesis, University of Sussex, 1986); Ahmad “Abd al-Rahim Nasr, *al-Idara al-baritaniyya wa-al-tabshir alislami wa-al-masihi fi al-Sudan* (Khartoum, 1979), 1-22; Ahmed Uthman Muhammad Ibrahim, *The Dilemma of British Rule in the Nuba Mountains, 1898-1947* (London, 1985).

112 On beş yaş ve üzeri Sudan nüfusunun yüzde 46’sı okuma yazma bilmektedir. 1995 rakamlarına dayanan bir tahmine göre, erkeklerin yüzde 57”7”si ve kadınların yüzde 34”6”sı okuma yazma bilmektedir. Central Intelligence Agency, World Factbook 2000.

kurma ve anlama becerisi), standart Arapça okuryazarlığı misyoner Arapçasından çok daha güçlüydü. Standart Arapça, Kuzey Afrika, Batı Asya ve Arap yarımadasında Arapça konuşan geniş kitlelere ulaşabiliyordu. Aynı zamanda sürekli büyüyen basılı kitap ve gazeteler için de bir araç oldu. Buna karşın, misyoner Arapçasının çok az uygulaması vardı ve bir İngiliz göçmen için bilgili bir Sudanlıdan daha anlamlı olabilirdi. Üstelik misyoner Arapçası gündelik Arapçayı temsil ettiğinden ve lehçeler bölgeye göre değiştiğinden, biçimleri doğası gereği yereldi.

İngiliz-Mısır döneminde, okuryazarlık politikaları, özellikle gelişmekte olan sömürge devletinin dini ve dilsel temelleriyle ilgili olduğu için, günün daha büyük meselelerine karışmıştır. Sudanlılar Arapça, İngilizce ve diğer yerel dillerin ulusal hükümet ve eğitim sistemi içindeki uygun rolünü tartışırken okuryazarlık ve dil, sömürge sonrası dönemde de siyasi bir konu olmaya devam etti.

Bu post-kolonyal tartışmalar imla kurallarına kadar uzanmıştır. Hıristiyan misyonların desteklediği sömürge hükümeti politikalarını tersine çeviren kuzeyli politikacılar, 1950’li ve 1960’lı yıllarda Arap alfabesini güney yerel dillerinin yazımı için “ulusal yazı¹¹³” olarak savundular. Hıristiyan misyonerler bir zamanlar İslami etkiyi köreltmek için romanlaştırılmış Arapçayı desteklerken, kuzeyli politikacılar artık ilkokullarda standart Arapça öğrenimine ve belki de İslam’a doğru kültürleyici bir adım olarak Araplaştırılmış yerel dilleri teşvik ediyorlardı. Bu nedenle, örneğin Yukarı Nil eyaletindeki bazı ilkokullarda Hıristiyan misyon okullarının kullandığı romanlaştırılmış Şilluk yerine Arap harfleriyle yazılmış Şilluk deneylerini teşvik ettiler¹¹⁴. Kuzeyli bir eğitimcinin sözleriyle, merkezi hükümet bu tür politikalarla “alfabenin birleştirilmesinin dilsel çeşitliliği azaltacağını ve sonuç olarak güney ve kuzeyi sosyal olarak birbirine yaklaştıracığını” umuyordu¹¹⁵.

Sonuç: Müslüman Kuzey Sudan’da Hıristiyan Misyonerlerin Mirası

İngiliz-Mısır döneminde hükümet ve sosyal kısıtlamalarla karşı karşıya kalan CMS misyonerleri, kuzeydeki okullarında ve kliniklerinde, örneğin dualara öncülük ederek ve öğrencileri, hastaları ve çalışanları katılmaya teşvik ettikleri tartışmalar başlatarak dolaylı yoldan evanjelizm yapmaya çalıştılar. “İlahi yoksa ilaç da yok” güneyde¹¹⁶ bir atasözü olabilirdi, ancak kuzeyde misyonerlerin seçici olma lüksü yoktu. Aynı zamanda kendi hizmet yaşamlarını - çocuklara, yoksullara, hastalara ve terk edilmişlere - başkalarının izleyebileceği örnekler haline getirmeye çalıştılar. Önce tesadüfen ama giderek artan bir inançla, misyonerler okullarda “Sudan’ın gelecekteki kadınlarını Mesih için etkilemek” (Piskopos Gwynne’in sözleriyle) için çalışırken, “bu yapıldığında erkeklerin uzun süre

113 Sayyid H. Hurreiz and Herman Bell (eds.), *Directions in Sudanese Linguistics and Folklore* (Khartoum, 1975), 31.

114 Yves Le Clezio, “Writing Shilluk with an Arabic script”, in *Hurreiz and Bell, Directions in Sudanese Linguistics*, 33-57.

115 Yusuf al-Khalifa Abu Bakr, “Language and education in the southern Sudan”, in *Hurreiz and Bell, Directions in Sudanese Linguistics*, 13-18.

116 C. A. Willis (compiler), *The Upper Nile Province Handbook: A Report on Peoples and Government in the Southern Sudan, 1931* ed. Douglas H. Johnson (Oxford, 1995), 109.

takip etmeyeceğine” inandıklarından, kadınlar çabalarının odak noktası haline geldi¹¹⁷. Baştan sona amaçları basitti: Müslümanlardan Hıristiyan yaratmak.

Ancak tüm çabalarına rağmen CMS kuzey Sudan’da çok az din değiştiren kişi elde etti ve Sudanlı Müslüman kız öğrencilerden de hiç din değiştiren olmadı.”¹¹⁸. 1933 yılında CMS misyonerleri, CMS Omdurman hastanesinde hademe olan ve Kahire’de bulunduğu sırada İslam’dan Hıristiyanlığa geçen Kuzey Sudanlı bir adamın ilk din değiştirme törenine ve iki Kıpti kız öğrencinin Anglikanlığa “dönüşümüne” başkanlık ettiler¹¹⁹. Bunlar münferit vakalardı. Bu arada, güneydeki CMS (okulları yerel tekeller olarak yöneten) sayılarla vaftiz etmeye başlamıştı. Bir misyoner, Yei’de bir öğleden sonra 200 kişinin din değiştirmek istediğini hatırlıyor. “1932’nin sonunda” diye yazıyordu, “büyük bir ‘kitle hareketinin’ ortasında olduğumuzu fark ettik. Büyük kalabalıklar arabanın etrafında toplanarak kitap, vaftiz, onay ve daha fazla öğretmen talep etti”¹²⁰. Bu eğilim, güneyin CMS davası için artan önemini yansıtan tarihsel bir revizyonizm eylemiyle, Sudan piskoposu Gelsthorpe’un 1946’da “Tanrı’yı tanımayan insanlara” yönelik güney misyonlarının - Müslümanlar arasındaki kuzey çalışmalarının değil - 1899’dan beri CMS’nin temel amacı olduğunu iddia etmesine kadar hızla devam etti¹²¹.

Bir zamanlar Sudan operasyonlarının odak noktası olan CMS’nin kuzey misyonu, güneyin ve Nübya Dağları’nın bir yan gösterisi ve giderek artan bir şekilde eklentisi haline geldi. İkinci Dünya Savaşı sırasında “bazıları Hıristiyan olan ya da misyonlarla temas halinde olan” güneyli ve Nübya erkekleri kuzey şehirlerine göç etmeye başladığında, CMS misyonerleri Hartum ve Omdurman’da bu tür yalnız ve “kabile dışı” göçmenleri çekmek ve onları “sefahatten ve İslam’dan” kurtarmak için sosyal merkezler açtılar¹²². J. S. Trimmingham, 1943’te Omdurman’da bu adamlardan dördünün din değiştirmesinden esinlenerek, bir meslektaşına kuzeyde yeni bir kiliseye dair umutlar hakkında yazdı, “ilk başta İslam’dan dönenlerden değil [sic] ama paganizmden dönenlerden oluşan bir kilise”¹²³. 1940’ların sonlarında Kuzey Sudanlı Müslümanlar, Hıristiyan misyonerlere elli yıl önceki

117 CMS G3 E P3: *Precis book*, Piskopos Gwynne’in Kuzey Sudan’daki eğitim çalışmalarına ilişkin notu, 17 Mar. 1914.

118 Yıllar geçtikçe, misyonerler öğrenciler ve işçiler arasında ilgi işaretleri gördüler, ancak bu gösterilerden pek bir şey çıkmadı. Kasım 1913 tarihli bir günlük defter kaydı: “Hıristiyan olmak isteyen Zehideh Riad vaftiz olmak istiyor. Kendisi okula dönmüyor, ancak kız kardeşleri babaları Aralık ayında Kahire’den döndüğünde dönmeyi umuyorlar”. SAD G//S I x18: Treagust Papers, Unity Lisesi, Hartum, Sudan: Kayıt Defteri no. I, 1903-42.

119 CMS G3/SN/O/I931/I1: Letter from Raymond Whitwell to Mr. Hooper, Omdurman, 17 Mar. 1931; G3/SN/O/I931/15: Letter from Raymond Whitwell to Mrs. Cash, Omdurman, 12 Mar. 1931; G3/SN/O/1934/8: CMS Northern Sudan Mission, Abstract of Annual Conference held at Omdurman on 12 Jan. 1934; SAD 795/3/1-6: R. C. Stevenson Papers, C. F. L. Bertram to Shareholders of the CMS Mission Share Plan, typescript newsheet, 1936.

120 Grace Riley, *No Drums at Dawn: A Biography of the Reverend Canon A. B. H. Riley, Pioneer Missionary in the Sudan* (Victoria, Australia, 1972), 21.

121 Bishop the Rt. Revd. A. Morris Gelsthorpe, *Introducing the Diocese of the Sudan* (n.p., n.d. [1946]), 4.

122 Trimmingham, *The Christian Approach*, 57-8.

123 CMS AF 35.39, G3/SN/mI, sub-file 4: *Omdurman Schools: Letter from J. S. Trimmingham to M. A. C. W., 21 Sept. 1945*. Hartum bölgesindeki göçmen topluluklara yönelik bu odaklanma önemimizdeki yıllarda da devam etti.

dedelerinden daha açık olmadıklarını kanıtlıyorlardı ve yine de CMS'nin beslemesi gereken umutlar vardı. Trimmingham 1948'de Kuzey'deki meslektaşlarına “çok az sonuç alınan bölgelerde [bile] sürekli tanıklık çağrısını” sürdürmelerini öğütledi. Şöyle ekledi,

“Müslümanların önümüzdeki yüz yıl içinde, hatta önümüzdeki yüz bin yıl içinde Mesih'i kabul edeceklerine dair bir kesinliğimiz yoktur, ancak Pascal'ın dediği gibi, “kesinlik dışında hiçbir şey yapmayacak olsaydık, din için hiçbir şey yapmazdık, çünkü o kesin değildir”. O halde cesaretimizi toplayalım ve konuyu Tanrı'ya bırakalım”¹²⁴.

1 Ocak 1956'da Sudan bağımsızlığını kazandı ve ülkedeki Hıristiyan misyonları ise ayrıcalıklarını kaybetti. Kuzeyli Müslüman elitlerin soyundan gelen ülkenin yeni yöneticileri, güneyi ve Nübya Dağları'nı kuzeyin kültürel etkilerinden izole etmeye çalışan sömürgeci politikalarla işbirliği yaptıkları ve bunlardan faydalandıkları için misyonerlere kızgındı. Arapça ve İslam'ın ulusal birlik için mümkün olan tek araç olduğuna inanan politika belirleyiciler, İslami örgütlere de Hıristiyanların yararlandığı avantajları sağladı, standart Arapçayı ülke çapında okul eğitim dili haline getirdi ve daha sonra 1957'de güney misyon okullarını kamulaştırdı. Elbette bu zamana kadar, güneyde yerel bir Hıristiyan entelijansiyası oluşmuştu ve bu entelijansiyanın üyeleri, ağırlıkla kuzeye doğru eğimli olan güç paylaşımına içerlemişti. 1955'te iç savaşın patlak vermesiyle birlikte, misyonerlik eğitimi almış bu Hıristiyan azınlık güneydeki direnişin liderliğini üstlendi¹²⁵.

Sömürgeciliğin ardından ve iç savaşın ışığında pek çok kuzeyli Müslüman, Hıristiyan misyonerleri kültürel uyuşmazlığı teşvik ettikleri gerekçesiyle kınamıştır. Misyonerlerin, güney ve Nübya halklarına potansiyel olarak Arap ve Müslüman olmayan bir kurumsal kimliğe dayanan ek bir ayırım duygusu vererek, Sudan ulus inşasının¹²⁶ zorlu zorluklarını karmaşıktırdığını, hatta pek çok mültecinin Hıristiyanlığı benimsediği ikinci iç savaş bağlamında daha da karmaşık hale getirdiğini savunuyorlar¹²⁷.

Buna karşın, Müslüman kuzey Sudanlılar, din değiştirmelerin çok nadir olduğu kuzeydeki uzun vadeli misyoner etkisini nadiren tartışmışlardır. Ancak, İslamcı bir askeri

124 Trimmingham, *The Christian Approach*, 43.

125 Bu gelişmelerin faydalı bir incelemesi şu kitapta yer almaktadır: Ann Mosely Lesch, *The Sudan : Contested National Identities* (Bloomington, 1998), 1-44.

126 Sudan için Arap birliği hayalini destekleyen bir yazar, ilk iç savaşın (1955-72) patlak vermesini “İngiliz yönetimi ve Hıristiyan misyoner cemiyetlerinin Güneylilerin ruhuna Arap olan her şeye karşı ettiği nefret duygularının kanlı bir ifadesi” olarak tanımlıyor. Muhammad Fawzi Mustafa “*Abd al-Rahman, al-Thaqafa al-‘arabiyya wa-athruha fi tamasuk al-wihda alqawmiyyafi al-Sudan al-mu’asir* (Khartoum, 1972), 109. Bazı misyon destekçileri, örneğin Sudan’ın mevcut İslamcı yönetimi bağlamında, güneydeki misyonerlerin Arapların “sürekli saldırısı” karşısında “Afrikalı etnik kimlik ve güvenin yeniden canlandırılmasını” amaçladıklarını ve sert “monolitik değerlere” alternatif olarak “kültürel çoğulculuk” önerdiklerini savunarak cevaplar verdiler. Andrew Wheeler, “Gateway to the heart of Africa: Sudan’s missionary story”, in Pierli et al. *Gateway*, 24-5. En azından bir CMS tarihçisi, bölücü politikaları ciddiyetle kabul etmektedir: Jocelyn Murray, *Proclaim the Good News: A Short History of the Church Missionary Society* (London, 1985), 256-58.

127 Marc R. Nikkel, “Aspects of contemporary religious change among the Dinka”, in *The Second International Sudan Studies Conference*, I: 90-100; Wheeler, *Gateway*, 24-5; Roland Marchal, “Remarques sur le developpement de l’eglise catholique et la “vernacularisation” du christianisme au Soudan,” in Herve Bleuchot, Christian Delmet, and Derek Hopwood (eds.), *Sudan: History Identity, Ideology/Histoire, identites, ideologies*, (Reading, 1991), 181-94.

rejimi iktidara getiren 1989 darbesinden sonra bazı Müslümanlar, Hartum'da sömürge döneminin kalıntıları olan ve bir zamanlar göçmenlere hizmet veren az sayıdaki özel Hıristiyan okuluna yönelik eleştirilerini dile getirdiler. (Bunlardan biri olan Unity Lisesi'nin kökleri bir CMS kuruluşuna dayanmaktadır)¹²⁸. 1960'lardan itibaren bu okullar, yüksek eğitim standartları ve iki dilli İngilizce-Arapça eğitimleriyle Sudanlı Müslüman seçkinlerin çocuklarını giderek daha fazla çekmeye başladı. Yayınlanan bir makalede bir eleştirmen, Müslüman çocukları İslami miraslarından kopararak ve cinsiyetlerin kolayca karışmasına göz yumarak, bu okulların açıkça Hıristiyan olmasa bile şüpheli bir batı kültürünü teşvik ettiğini savundu. Bu nedenle hükümeti bu okulları daha yakından denetlemeye ve daha güçlü İslami eğitim vermeye zorlamaya çağırdı¹²⁹. Onun argümanı, dinsel çatışma ve Müslüman-Hıristiyan düşmanlığı algısının olumsuz bir misyonerlik ve sömürgecilik mirası olarak açıkça devam ettiğini bir kez daha hatırlatıyor.

Bu arada, misyonerlik faaliyetlerinden elde edilen toplumsal faydalar seçkinlerin tarihi kayıtlarında büyük ölçüde unutulmuştur. CMS misyonerleri, mütevazı Sudanlı Müslüman ve mülteci kadınlara ve Nübya erkek çocuklarına eğitim sağlamanın yanı sıra yoksullara, muhtaçlara ve hastalara tıbbi bakım sağlamak için onlarca yıl çalıştılar. Ayrıca birçok kadını ve bazı erkekleri öğretmen, hemşire ve hastabakıcı olarak hizmet vermeleri için eğittiler. Bu karşılaşmalardan yararlananlar nadiren hayatlarını anlatmışlardır. Bununla birlikte, ortaya çıkan birkaç iz, CMS misyonerlerinin, daha sonra kariyerlerini sürdürdükleri veya aile kurdukları için birçok Müslüman bireyin hayatını zenginleştirdiğini göstermektedir¹³⁰.

Kaynakça

Ahmad Abd al-Rahim Nasr, *al-Idara al-baritaniyya wa-al-tabshir alislami wa-al-masihi fi al-Sudan* (Khartoum, 1979).

Ahmed Uthman Muhammad Ibrahim, *The Dilemma of British Rule in the Nuba Mountains, 1898-1947* (London, 1985).

Atta H. El-Battahani, "Nationalism and peasant politics in the Nuba Mountains region of Sudan, 1924-1966" (D.Phil. thesis, University of Sussex, 1986).

B. G. Martin, *Muslim Brotherhoods in Nineteenth-Century Africa* (Cambridge, 1976).

Babikr Bedri, *The Memoirs of Babikr Bedri*. Vol. 2, trans, and ed. Yusuf Bedri and Peter Hogg, (London, 1980).

Bashir Muhammad Sa'id, *al-Sudan min al-hukm al-thuna'i ila intifadat Rajab*

128 Unity Lisesi 1928 yılında mezhepler arası bir kız okulu olarak kurulmuş ve CMS Hartum kız okulundan doğmuştur.

129 Hasan Makki, *Ab'ad al-tabshir al-masihi fi al-'asima al-qawmiyya* (Omdurman, 1990), 56-62

130 Bu Müslüman bireylere birkaç örnek için, bkzn: SAD 580/2/5: Wolff Papers, Personel ebesi Sitt Hawa Senoussi'nin gizli raporları, Omdurman, 31 Ağustos 1937, bir CMS kız okulu mezunu ve hükümet ebesi hakkında; Beasley, *Before the Wind*, 94, bir zamanlar misyoner okulunda dikiş nakış öğreten mutlu bir evli kadın hakkında; Hemşirelik profesörü olarak seçkin bir kariyere sahip olan CMS eğitimi almış bir erkek hemşire hakkında bkzn: Mirghani Hasan "Ali, Shakhsiyyat "amma min al-Mawrada (Omdurman, n.d.), 35-40,

(Khartoum, 1986).

Bengt Sundkler and Christopher Steed, *A History of the Church in Africa* (Cambridge, 2000).

Bernard Lucas, *Christ for India* (London, 1910); W. H. T. Gairdner, *The Reproach of Islam* (London, 1911).

Bishop the Rt. Revd. A. Morris Gelsthorpe, *Introducing the Diocese of the Sudan* (n.p., n.d. [1946]).

Bowie, Kirkwood and Ardener, *Women and Missions*; Huber and Lutkehaus, *Gendered Missions*; and Robert A. Bickers and Rosemary Seton (eds.), *Missionary Encounters: Sources and Issues* (Richmond, UK, 1996).

C. A. Willis (compiler), *The Upper Nile Province Handbook: A Report on Peoples and Government in the Southern Sudan, 1931* ed. Douglas H. Johnson (Oxford, 1995).

Clive Whitehead, “Education policy in British tropical Africa: the 1925 White Paper in retrospect”, *History of Education*, 10 (1981).

D. N. MacDiarmid, *Tales of the Sudan* (Melbourne, 1934).

David Robinson, *The Holy War of Umar Tal : the Western Sudan in the Mid Nineteenth Century* (Oxford, 1985).

David S. Bone, “Islam in Malawi”, *Journal of Religion in Africa*, 13 (1982).

David Sconyers, “British policy and mission education in the southern Sudan, 1928-1946” (Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1978).

Deng D. Akol Ruay, *The Politics of Two Sudans: The South and North, 1821-1969* (Uppsala, 1994).

Father Joseph Ohrwalder, *Ten Years’ Captivity in the Mahdi’s Camp, 1882-1892*, trans. F. R. Wingate (London, 1893).

Fiona Bowie, “Introduction: reclaiming women’s presence”, in Fiona Bowie, Deborah Kirkwood and Shirley Ardener (eds.), *Women and Missions: Past and Present, Anthropological and Historical Perceptions* (Providence 1993), 1-19.

Gabriel Warburg, *The Sudan under Wingate: Administration in the Anglo-Egyptian Sudan, 1899-1916* (London, 1971).

Gordon Hewitt, *The Problems of Success: A History of the Church Missionary Society, 1910-1942*. (London, 1971).

Grace Riley, *No Drums at Dawn: A Biography of the Reverend Canon A. B. H. Riley, Pioneer Missionary in the Sudan* (Victoria, Australia, 1972).

Guli Francis-Dehqani, “CMS women missionaries in Persia: perceptions of Muslim women and Islam, 1884-1934”, in Kevin Ward and Brian Stanley (eds.), *The Church Mission Society and World Christianity, 1799-1999* (Richmond, UK, 2000).

H. C. Jackson, *Pastor on the Nile : Being Some Account of the Life and Letters of*

Llewellyn H. Gwynne. *Foreword by Geoffrey Fisher, Archbishop of Canterbury* (London, 1960).

Hasan Abdin, *Early Sudanese Nationalism, 1919-1925* (Khartoum, 1985).

Hasan Makki, *Ab"ad al-tabshir al-masihi fi al-"asima al-qawmiyya* (Omdurman, 1990).

Hasan Najila, *Malamih min al-mujtama" al-sudani* (3rd edn.) (Beirut, 1964).

Heather J. Sharkey, "A century in print: Arabic journalism and nationalism in the Sudan, 1899-1999", in *International Journal of Middle East Studies*, 31 (1999), 531-49.

Heather J. Sharkey, "Colonialism, character-building and the culture of nationalism in the Sudan, 1898-1956", *International Journal of the History of Sport*, 15 (1998).

J. G. Mathews, *Memorandum of Educational Policy in the Nuba Pagan Area* (Khartoum, 1930).

J. Spencer Trimingham, *The Christian Approach to Islam in the Sudan* (London, 1948).

Jack Goody, *The Power of the Written Tradition* (Washington, D.C., 2000).

James D. Holway, "CMS contact with Islam in East Africa before 1914", *Journal of Religion in Africa*, 4 (1972).

Jocelyn Murray, *Proclaim the Good News: A Short History of the Church Missionary Society* (London, 1985).

Jocelyn Murray, "The role of women in the Church Missionary Society, 1799-1917", in Ward and Stanley (eds.), *The Church Mission Society*, 66-90.

John Obert Voll, *Islam : Continuity and Change in the Modern World* (Boulder, 1982).

K. [sic], "On missions in Mohammedan lands", *The Church Missionary Intelligencer and Record*, 10 (1885).

Kamal el-Din Osman Salih, "The British administration in the Nuba Mountains region of the Sudan, 1900-1956" (Ph.D. dissertation, University of London, 1982).

Kenneth Cragg, *The Call of the Minaret* (ed.) (2nd ed. Maryknoll, NY, 1985).

Kevin Ward, "Taking stock": The Church Missionary Society and its historians", in Ward and Stanley, *The Church Mission Society*, 32-3.

Kramer, "Holy city on the Nile: Omdurman, 1885-1898" (Ph.D. dissertation, Northwestern University, 1991).

L. Spaulding, "Slavery, land tenure, and social class in the northern Turkish Sudan", *International Journal of African Historical Studies* 15 (1980).

Lilian Passmore Sanderson and Neville Sanderson, *Education, Religion and Politics in Southern Sudan, 1899-1914* (London, 1981).

Lilian Sanderson, "Educational development and administrative control in the Nuba

Mountains region of the Sudan”, *Journal of African History*, 4 (1963), 233-47.

Lilian Sanderson, “The development of girls” education in the northern Sudan, 1898-1960”, *Paedagogica Historica*, 8 (1968).

Lilian Sanderson, “The development of girls” education in the northern Sudan, 1898-1960”, *Paedagogica Historica*, 8 (1968).

Louis George Mylne, *Missions to Hindus: A Contribution to the Study of Missionary Methods* (New York, 1908).

M. W. Daly, *Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898-1934* (Cambridge, 1986).

M.W. Daly, *British Administration and the Northern Sudan, 1917-1924: The Governor-Generalship of Sir Lee Stack in the Sudan* (Istanbul, 1980).

Mahmud Abu al-”Aza”im, *Kuntu qariban minhum* (Khartoum, 1993).

Marilyn Booth, “Colloquial Arabic poetry, politics, and the press in modern Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, 24 (1992), 419-440.

Mary Taylor Huber and Nancy C. Lutkehaus, “Introduction: gendered missions at home and abroad”, in A.g.e., (eds.) *Gendered Missions: Women and Men in Missionary Discourse and Practice* (Ann Arbor, 1999), 1-38.

McCorquodale and Co., *The British Directory: 1937* (Khartoum, 1937).

McCorquodale and Co., *The British Directory: A Directory of British Residents in the Sudan* (Khartoum [1936]).

Mohamed Omer Beshir, *Educational Development in the Sudan, 1898-1956* (Oxford, 1969).

Mohammed K. Osman, “The rise and decline of the people’s (Ahlia) education in the northern Sudan (1927-1957)”, *Paedagogica Historica* 18 (1979), 355-71.

Muhammad Haron, “Three centuries of NGK mission among Cape Muslims, 1652-1952”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 19 (1999).

Odette Keun, *A Foreigner Looks at the British Sudan* (London, 1930).

Paul Inyang, “Some mission schools in eastern Nigeria prior to independence”, in Brian Holmes (ed.), *Educational Policy and the Mission Schools : Case Studies from the British Empire* (London, 1967).

R. S. Macdonald and Mary Wright, “*Da Kitab*”: *A Sudanese Colloquial Grammar*, ed. J. Spencer Trimingham (Cairo, 1939).

Richard Hill, “Government and Christian missions in the Anglo-Egyptian Sudan, 1899-1914”, *Middle Eastern Studies*, I (1964).

Ried F. Shields, *Behind the Garden of Allah* (Philadelphia, 1937).

Robert Attal, “Les missions protestantes anglicanes en Afrique du Nord et leurs publications en judeo-arabe a l’intention des juifs”, *Revue des etudes juives*, 132 (1973).

Robert O. Collins, *The Waters of the Nile* (Princeton, 1966), 66-102; Robert O. Collins, “Africa begins at Malakal”, konulu konferansta sunulan bildiri, “Religion and Politics in the Sudan”, Centre des Recherches Africaines, Paris, 22-24 June 1988.

Robert S. Kramer, “The death of Basiyouni: A meditation on race, religion, and identity in the Sudan”, Paper presented at the Fifteenth Annual Meeting of the Sudan Studies Association, Alexandria, Virginia, May 10-12, 1996

Robert W. Strayer, *The Making of Mission Communities in East Africa: Anglicans and Africans in Colonial Kenya, 1875-1935* (London, 1978).

Robin Horton, “On the rationality of conversion, Parts I and II”, *Africa*, 45 (1975),

Roland Marchal, “Remarques sur le developpement de l’eglise catholique et la “vernacularisation” du christianisme au Soudan,” in Herve Bleuchot, Christian Delmet, and Derek Hopwood (eds.), *Sudan: History Identity, Ideology/Histoire, identites, ideologies*, (Reading, 1991), 181-94.

Rudolph Peters, *Islam and Colonialism: The Doctrine of Jihad in Modern History* (The Hague, 1979).

S. Z. Ahmed, “The Church Missionary Society in Kashmir”, in Holmes (ed.), *Educational Policy and the Mission Schools*, 151-74

Sarah Graham-Brown, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860-1950* (Londra, 1988),

Sonia F. Graham, *Government and Mission Education in Northern Nigeria, 1900-1919* (Ibadan, 1966),

Stephen Neill, *A History of Christianity in India, 1707-1858* (Cambridge, 1985),

T. Manley, “Africa’s choice: Islam or Christ”, *The Church Missionary Review*, 63 (1913).

T. O. Beidelman, *Colonial Evangelism: A Socio-Historical Study of an East African Mission at the Grassroots* (Bloomington, 1982),

Thomas O. Beidelman, “Contradictions between the sacred and the secular life: The Church Missionary Society in Ukaguru, Tanzania, East Africa, 1876-1914”, *Comparative Studies in Society and History*, 23 (1981)

Thomas Prasch, “Which God for Africa? The Islamic-Christian missionary debate in late-Victorian England”, *Victorian Studies*, 33 (1989),

V. L. Griffiths, *An Experiment in Education : An Account of the Attempts to Improve the Lower Stages of Boys’ Education in the Moslem Anglo-Egyptian Sudan, 1930-1950* (London, 1953),

V. Ravindiran, “Discourses of impowerment: missionary orientalism in the development of Dravidian nationalism”, in Timothy Brook and Andre Schmid (eds.), *Nation Work: Asian Elites and National Identities* (Ann Arbor, 2000).

W. H. T. Gairdner’s *Egyptian Colloquial Grammar*, 2nd ed. (Oxford, 1926).

W. St. Clair Tisdall, “Islam and Christian missions”, *The Church Missionary Review*, April 1907

W. T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, from 1809 to 1908* (London, 1908).

W. Wilson Cash, *The Nubas Calling: A Challenge to Pioneer Missionary Adventure among Sudan Hill Tribes* (London, 1933).

W. Wilson Cash, *The Nubas Calling: A Challenge to Pioneer Missionary Adventure among Sudan Hill Tribes* (London, 1933).

Yahya Muhammad Ibrahim, *Tarikh al-ta’lim al-dini fi al-Sudan* (Beirut, 1987).

Yoshiko Kurita, “The role of the “negroid but detribalized” people in Sudanese society, 1920s-1940s”, in *Papers of the Second International Sudan Studies Conference* (Durham, 1991).